

**ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ

ҚОСИМОВ МИРЖАЛОЛ АБДУҒАФФОРОВИЧ

**ШАМСУ-Л-АИММА САРАХСИЙНИНГ «МАБСУТ» АСАРИДА
МОЛИЯВИЙ МАСАЛАЛАР**

24.00.03 – Фикҳ, калом илми. Илоҳиёт

**ИСЛОМШУНОСЛИК ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

ТОШКЕНТ – 2021

**Исломшунослик фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
автореферати мундарижаси**

**Content of dissertation abstract of the Doctor of Philosophy (PhD) on Islamic
sciences**

**Оглавление автореферата диссертации доктора философии (PhD)
по исломоведению наукам**

Қосимов Миржалол Абдуғаффарович

Шамсу-л-аймма Сарахсийнинг «Мабсут» асарида молиявий масалалар 3

Kosimov Mirjalol Abdugafforovich

Financial issues in Shamsu-l-aimma Sarakhsi's work "Mabsut" 21

Касимов Мирджалол Абдуғаффарович

финансовые вопросы в книге «Мабсут» Шамсу-л-аймма Сарахси 37

Эълон қилинган ишлар рўйхати

List of published works

Список опубликованных работ..... 42

**ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ

ҚОСИМОВ МИРЖАЛОЛ АБДУҒАФФОРОВИЧ

**ШАМСУ-Л-АИММА САРАХСИЙНИНГ «МАБСУТ» АСАРИДА
МОЛИЯВИЙ МАСАЛАЛАР**

24.00.03 – Фикҳ, калом илми. Илоҳиёт

**ИСЛОМШУНОСЛИК ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

ТОШКЕНТ – 2021

Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида В2018.4.PhD/исл11 рақам билан рўйхатга олинган.

Диссертация Ўзбекистон халқаро ислом академиясида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, инглиз, рус (резюме)) Илмий кенгаш веб саҳифаси (www.iiaw.uz) ҳамда “ZiyoNet” ахборот-таълим портали (www.ziyounet.uz) манзилларига жойлаштирилган.

Илмий раҳбар:

Бекмирзаев Илхомжон Исроилжонович
тарих фанлар доктори (DSc), доцент

Расмий оппонентлар:

Ражабова Мавжуда Абдуллаевна
юридик фанлари доктори, профессор

Қориев Одил Аҳмаджонович
тарих фанлари номзоди

Етакчи ташкилот:

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси
ҳузуридаги Имом Бухорий халқаро илмий-
тадқиқот маркази

Диссертация ҳимояси Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳузуридаги илмий даражалар берувчи DSc.35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 рақамли Илмий кенгашнинг 2021 йил «__» _____ соат _____ даги БИММ платформасидаги онлайн мажлисида бўлиб ўтади (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси, 11-уй. Тел.: (99871) 2440056; факс: (99871) 2440065; e-mail: info@iiaw.uz)

Диссертация билан Ўзбекистон халқаро ислом академиясининг Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин. (___ рақам билан рўйхатга олинган.) (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси, 11- уй. Тел.: (99871) 2440056; факс: (99871) 2440065; e-mail: info@iiaw.uz)

Диссертация автореферати 2021 йил «__» _____ да тарқатилди.
(2021 йил «__» _____ даги __ рақамли реестр баённомаси.)

Ш.А.Ёвқочев

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш раиси, сиёсий фанлар доктори, профессор

С.А.Рустамий

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш илмий котиби, филология фанлари доктори, доцент

З.М.Исломов

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш қошидаги илмий семинар раиси, филология фанлари доктори, профессор

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳонда ислом молияси ва унинг асосларига бўлган эътибор тобора ортиб бормоқда. Жамиятнинг асосий муомала воситаси бўлган ва инсонлар орасида энг кўп қўлланадиган молиявий муносабатларни тартибга солиш, ислом молияси тизими негизида мулккий алоқаларнинг асл моҳиятини кўрсатиш ҳамда мавжуд муаммоларни ҳал этиш аҳамияти катта ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан, ҳанафий мазҳаби асосида классик фикҳий манбалар (الكتب الفقهية المعتمدة)даги молиявий ҳамда мулккий масалаларга доир қонунқоидаларни тизимлаштирган ҳолда замонавий масалаларга ечим топиш долзарб вазифалардан саналади.

Дунёнинг бир қатор илмий муассасаларида ислом молияси ва унинг манбавий асослари ўрганилмоқда. Улар томонидан ислом молияси тизими, унинг манбалари, унга доир фатволар ҳамда ўрта асрларда қўлланиш тартиби махсус тадқиқ этилмоқда. Бундай тадқиқотларда савдо-сотик (البيع), ижара битимлари (الإجارة), шерикчилик (الشركة), музораба (المضاربة), вақф (الوقف), закот (الزكاة) масалаларига оид материалларга ҳам аҳамият қаратилган. Шунингдек, Мовароуннаҳрда фикҳ соҳасида ёзилган ислом молиясига оид манбалар ҳам тадқиқотларга жалб этилмоқда. Ушбу минтақанинг молиявий муносабат соҳаларига доир манбаларнинг аҳамиятидан келиб чиқиб, уларни илмий муомалага киритиш ишларини кенг кўламда олиб бориш заруратга айланмоқда.

Сўнгги йилларда Ўзбекистонда буюк алломалар илмий-маънавий меросини чуқур ўрганиш ва тарғиб этиш, ёш авлодни миллий анъаналар руҳида тарбиялаш бўйича салмоқли ишлар амалга оширилмоқда: «Бундан асосий мақсад шуки, тарихимиз, маданиятимиз, динимизга алоқадор бир варақ қўлёзма бўлса ҳам, уларни тўплаб, халқимизни, ёшларимизни таништириш, бизнинг қандай буюк ва бетакрор меросимиз борлигини англаштириш, фарзандларимизни шу улуғ меросга муносиб этиб тарбиялашдан иборат»¹. Шу жиҳатдан, мамлакатда азалдан савдо-сотик ҳамда молиявий муносабатларни тартибга солишда қўллаб келинаётган ҳанафий фикҳига оид қоидаларни эътироф этилган манба Шамсу-л-аймма Сарахсийнинг «Мабсут» (المبسوط) асари ва унда ёритилган молиявий муносабатларга оид фатволар асосида ўрганиш нафақат илмий, айти пайтда амалий жиҳатдан ҳам татбиқ этиш имкониятини вужудга келтиради.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ–4947-сон «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги, 2018 йил 16 апрелдаги ПФ-5416-сон «Диний-маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги фармонлари, 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сон «Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ва 2017 йил 23 июнидаги ПҚ-

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. Мирзиёевнинг 2017 йил 15 июнь куни Тошкент шаҳрида бўлиб ўтган «Ижтимоий барқарорликни таъминлаш, муқаддас динимизнинг софлигини асраш – давр талаби» мавзусидаги анжуманда сўзлаган нутқи // Халқ сўзи, 2017 йил 15 июнь, № 189 (6883).

3080-сон «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Ўзбекистондаги Ислом цивилизация марказини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорларида белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу тадқиқот муҳим саналади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялар ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Диссертация республика фан ва технологиялар ривожланишининг I. «Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари» номли устувор йўналишига мувофиқ амалга оширилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Шамсу-л-аймма Сарахсийнинг «Мабсут»² асари Йозеф Шахт, Кристофер Мелчерт, Ваил Ҳаллақ ва Жонатан Браун³ каби ғарблик тадқиқотчилар томонидан ислом ҳуқуқи манбаси сифатида ўрганилган.

Мустақил давлатлар ҳамдўстлиги исломшунос мутахассисларидан академик Василий Бартольд, Станислав Прозоров, Леонид Сюкияйнен, Исахан Мухан⁴ каби тадқиқотчилар алломанинг ҳаёти ва фаолиятига доир муҳим маълумотларни беришган.

Шарқ мусулмон тадқиқотчиларидан Муҳаммад Ҳамидуллоҳ, Доктор Ҳалит Челиш, Бейтуллаҳ Акташ, Юсуф Зия Кевакчи, Юнус Веҳби Явуз, Сабри Ўрмон, Доктор Умар Абдулазиз Оний, Саъд ибн Ҳамдон Лиҳёний каби олимлар «Мабсут» асарига бағишланган алоҳида тадқиқотларни амалга оширишган ҳамда Мустафо Аҳмад Зарқо, Ваҳба Зухайлий, Муҳаммад Тақий

² Мабсут сўзи араб тилида «кенг», «ёйилган», «батафсил» деган маъноларни англатади. Бироқ асарнинг моҳиятидан келиб чиқиб, уни ўзбек тилида «Муфассал» деб номлаш шартли равишда қабул қилинди. «Мабсут» асари тадқиқотнинг асосий объекти бўлгани учун диссертациянинг бундан кейинги ўринларида асар номи келганида таржимаси берилмайди.

³ Joseph Schacht. *Das kitab al-hiyal fi'l-fiqh*. Deutschland, Hannover: Lafaire, 1923. – 322 p.; Joseph Schacht. *Der Islam (zeitschrift für geschichte und kultur des Islamischen orientes)*. – Berlin: Walter de Gruyter & Co, 1933. – Band 21. – 286-291 p.; Joseph Schacht. *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*. Oxford: Clarendon, 1950. – 412 p.; Joseph Schacht. *Foreign Elements in Ancient Islamic Law // Journal of Comparative Legislation and International Law*. – Leiden: BRILL, 1950. – Vol. 32. – 7-32 p.; Joseph Schacht. *Sociological Aspects of Islamic Law*. USA, California: Center for the Study of Law and Society, University of California, 1963. – 210 p.; Joseph Schacht. *The Legacy of Islam*. Oxford: Clarendon, 1972. – 378 p.; Joseph Schacht. *Die arabische hiyal – literatur. Ein Beitrag zur Erforschung der islamischen Rechtspraxis // Der Islam (zeitschrift für geschichte und kultur des Islamischen orientes)*. – Berlin: Walter de Gruyter & Co, 1926. – Band 15. – 211-223 p.; Joseph Schacht. *Zur sociologischen Betrachtung des islamischen Rechts // Der Islam (zeitschrift für geschichte und kultur des Islamischen orientes)*. – Berlin: Walter de Gruyter & Co, 1935. – Band 22. – 207-238 p.; Joseph Schacht. "Serahsi'nin Hayatı ve Eserleri Hakkında Bazı Notlar", 900. *Ölüm Yıldönümü Münasebetiyle Büyük İslam Hukukçusu Şemsu'l-Eimme es-Serahsi Armağanı* (çev. M. Esad Kılıçer), Ankara, 1965 (Serahsi Armağanı) – 7-13 s.; Christopher Melchert. *The Formation of the Sunni Schools of Law, 9th-10th Centuries C.E.* Boston. Brill, 1997. xxviii, – 244 p.; Jonathan Brown. *Stoning and Hand Cutting – Understanding the Hudud and the Shariah in Islam*. // yaqeeninstitute.org/jonathan-brown/stoning-and-hand-cutting/; Wael Hallaq. *The formation of Islamic law* (Aldershot, UK; Burlington, VT: Ashgate/Variorum, 2004) – 464 p.

⁴ Бартольд В.В. Сочинения. Т. 2, Ч. 2. Работы по отдельным проблемам истории Средней Азии. – Москва: Наука, 1964. – 658 с., Сюкияйнен Л.Р. Основы теории исламского права. – Москва: Санкт-Петербургский государственный университет, 2015. – 170 с.; Исахан Мухан. 622 жылы қабылдаған «Медине конституциясынын» ислам мемлекеттілігінің пайда болу жөне қалыптасу кезеңіндегі орны мен ролі. Философия докторы (PhD) ғылыми дережесін алу үшін дайындалған диссертация. Нур-Мубарак Египет ислам медениеті университеті. – Алматы, 2016. – 146 с.

Усмоний⁵ каби бутун ислом олами томонидан тан олинган олимларнинг тадқиқотларида эса, асардаги фикҳий масалалар алоҳида ўрганилган.

Ўзбекистонда Шамсу-л-аймма Сарахсий ижоди алоҳида тадқиқот доирасида ўрганилмаган бўлса-да, бир қатор олим ва мутахассислар бу борада муҳим маълумотларни келтириб ўтишган. А.Жузжоний, А.Мўминов, И.Бекмирзаев, Ш.Зиёдов, Ҳ.Аминов, Б.Жўраев⁶ каби тадқиқотчилар томонидан ёзилган илмий асарларни шу жумлага киритиш мумкин. Алломанинг ҳаёти ва илмий мероси нуфузли дин арбоблари эътиборини ҳам ўзига тортган. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф⁷ каби олимлар томонидан ёзилган илмий ишлар ҳам шулар сирасига киради.

Санаб ўтилган тадқиқотларда Шамсу-л-аймма Сарахсий ҳаёти ва фаолияти, асарлари, унинг ислом молиясига оид баъзи қарашлари қисман ўрганилган бўлса-да, алломанинг «Мабсут» асари ва ундаги молиявий муносабатлар тадқиқотнинг алоҳида объекти сифатида ўрганилмаган. Бу эса илмий иш долзарблигини белгилайдиган асосий омилдир.

Тадқиқотнинг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Ўзбекистон халқаро ислом академиясида бажарилган А-1-051 – “Исломшунослик муаммоларини бирламчи манбалар ва аждодларимиз диний-маърифий меросини тизимли таҳлил қилиш асосида ёш авлодда соғлом эътиқодни шакллантириш” мавзуидаги илмий лойиҳаси доирасида бажарилган.

Тадқиқот мақсади Шамсу-л-аймма Сарахсийнинг «Мабсут» асарида

⁵ Muhammed Hamidullah. «Serahsi», İslam Ansiklopedisi, [I-XIII], Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1965 – 544-547 s.; Muhammed Hamidullah. «Usulü'l- Fikhın Tarihi», İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, II, sayı 1, İstanbul, 1957 – 2-19 s.; Doç.Dr.Halit Çaliş. İslam'da Kolaylaştırma İlkesi -Azimet Ruhsat İlişkisi. – Konya: Yediveren, 2004. S-275; Aktaş B. Serahside orf va adet. – İstanbul: Marmara universitesi, 2006 -102 s.; Kavakçı Y. Z. XI ve XII Asırlarda Karahanlılar Devrinde Ma vara' al-Nahr İslom Hukukçuları. – Ankara: Sevinç Matbaası, 1976. – 322 s.; Yunus Vehbi Yavuz, Henefi mezhebinde ictihad Felsefesi. – İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2017. – 440 s.; Orman S. İslam entelektuel gelegenide iktisadi boyutun tesekkulu: Seybani, Serahsi ve kitabu'l-kesb (II). İslam ekonomisi ve finansi dergisi, 2015/2: 23-67; Доктор Умар Абдулазиз Аний. Танзим ат-тижорат ад-дувалийя фи ал-фикх ал-исламийя маъа ат-таркиз ала арои ал-Имам ас-Сарахсий. Uluslararası Serahsi Sempozyumu. ISBN : 978-975-19-5850-1. 2013. - S 183-216; Саъд ибн Ҳамдон Лиҳёний. Қироат иқтисодия фий китаби-л-Мабсут лил-Имами-с-Сарахсий. Мажаллату Жомиъати-л-Малик Абди-л-Азиз. Ал-Иқтисоду-л-исламий. (Октябр 2017, Муҳаррам 1439) –S 85-121; Мустафо Аҳмад Зарқо. Ал-Мадҳолу-л-фикҳию-л-омм. Дамашқ. Дору-л-қалам. –ж 1-2. 2004.(656,503).; Доктор Ваҳба Зухайлий. Ал-фикҳу-л-исламий ва адиллатуху. Аммон. Дору-л-фикр. –ж 1-10, 2004.; Муҳаммад Тақий Усмоний. Фикҳу-л-буюъ. Дамашқ. Дору-л-қалам. –ж 1-2. 2018.(620,619).; Муҳаммад Тақий Усмоний. Бухус фи козоя фикҳия муъасора. Дамашқ. Дору-л-қалам. –ж 1-2. 2013.(443,304).; Muhammad Taqi Usmani. An Intruduction to Islamic Finance. – New Dehli: Idara ishaat-e-diniyat (P) LTD, 1999. – 169 p.

⁶ Жузжоний А.Ш. Ислом ҳуқуқшунослиги, ханафий мазҳаби ва Ўрта Осиё фақиҳлари. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2002.– 255 б.; Муминов А.К. Роль и место ханафитских ‘улама’ в жизни городов Центрального Мавараннахра (II-VII/VIII-XIII в): Диссертация докт. ист. наук. – Тошкент: ТИУ, 2003. – 304 с.; Бекмирзаев. И. X-XIII асрлар Мовароуннахр ижтимоий муносабатларига оид процессуал ва нотариал хужжатлар. Тарих фанлари доктори (DSc) илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертация. – Тошкент: ТИУ, 2017 –326 б.; Ziyodov Sh. Şemsu'l-Eimme Şerahsinin «Kitabu'l-Mebсут» Eseri ve Eserin Orta Asyadaki Vakif Kutuphanelerinde Bulunan Nushalari. – Ankara: Salarya Universitesi İlahiyat Fakultesi/Uluslararası Serahsi Sempozyumu/, 2013. – 147-154 s.; Аминов.Х, Пиримов.С. Ҳанафий фикҳи тарихи, манбалари ва истилоҳлари (фикҳ фанидан ўқув қўлланма). – Тошкент: «Movarounnahr», 2017. – 399 б. Абу Ҳафс ан-Насафий. Усулул-фикҳ/ Таржимон ва нашрга тайёрловчилар: Ҳ.Аминов, С.Муҳаммадаминов. – Тошкент: Ношир, 2015 – 208 б.; Жўраев Б. Исломий молиялар ва банк тизими. – Тошкент: «O'zbekiston», 2014. – 461 б.

⁷ Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Кифоя. 3-жуз. – Тошкент: «Hilol-nashr», 2017. – 640 б.; Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Бозор ва унга боғлиқ масалалар. – Тошкент: «Hilol-nashr». 2018. – 104 б.; Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Усулу-л-фикҳ. – Тошкент: «Hilol-nashr», 2019. – 592 б.

келтирилган молиявий масалаларга оид фатволарнинг аҳамиятини очиб беришдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари қуйидагилардан иборат:

Шамсу-л-аймма Сарахсийнинг Мовароуннаҳр ханафий мазҳаби ривожида тутган ўрнини очиб бериш;

«Мабсут» асарининг дунё фондларида сақланаётган қўлёзма нусхаларини манбашунослик таҳлилини амалга ошириш ва унинг ўзига хос хусусиятларини аниқлаш;

олимнинг фикҳий масалаларни баён этишда қўллаган услубига илмий изох бериш;

ҳанафий мазҳабидаги савдо-сотик ва молиявий келишувни тузишга доир шартлар, шартнома турлари, савдонинг бузилиши сабаблари, унинг олдини олиш омиллари, манбалардаги савдо битимига оид қарашларнинг хилма-хиллигини илмий асослаш;

Сарахсийнинг савдога доир фатволарининг ўзига хос хусусиятларини кўрсатиб бериш;

«Мабсут» асаридаги молиявий келишув масалаларига доир фатволарни тавсифлаш ҳамда Сарахсийнинг бу борадаги қарашларини ёритиб бериш;

«Мабсут» асарида ханафий мазҳабига хос умуммолиявий муносабатларнинг акс этиши, унда келтирилган ижара, салам, кафолат шартномаларини тартибга солиш билан боғлиқ масалаларнинг ёритилишини кўрсатиш;

манбадаги фикҳий қоидаларнинг ислом молиясида тутган ўрнини очиб бериш;

ислом молиясига оид фатволарнинг назарий масалалари ва амалий ечимлари ҳамда уларни ўқитишнинг «Мабсут» асаридаги ўзига хос жиҳатларини ўрганиш юзасидан таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқишдан иборат.

Тадқиқот объекти сифатида Шамсу-л-аймма Сарахсийнинг «Мабсут» асари олинган.

Тадқиқот предмети Шамсу-л-аймма Сарахсийнинг «Мабсут» асаридаги молиявий масалаларга оид маълумотлар ташкил этади.

Тадқиқот усуллари. Диссертацияда комплекс ёндашув, илмий билишнинг диалектик, тарихийлик, мантикийлик, анализ, синтез ва қиёсий таҳлил каби тадқиқот усулларидан фойдаланилган.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

Шамсу-л-аймма Сарахсийнинг «Мабсут» асарида илк бора қўлланган фикҳий қоидаларга биноан шартномаларда эҳтиёт томонни олиш, низога олиб келувчи ва ноаниқ шартларга эга битимларни тузмаслик лозимлиги ҳақидаги фатволар берилиб, қонунчиликка киритилганлиги сабабли савдо-сотик муносабатларида низолар вужудга келиши ҳамда одамлар ўртасида зиддиятлар келиб чиқишининг олдини олишга таъсир этгани очиб берилган;

«Мабсут» асарида илк қўлланилган «Урф-одат ҳам ислом тамойилларини белгиловчи асос» ва «Инсонлар қўллаган одатлар шаръий ҳужжат бўлиб, унга амал қилиш шарт саналади» қоидалари Мовароуннаҳрда ислом савдо-сотик масалаларида бош тамойиллар сифатида белгиланиб жамиятининг мулкый

муносабатларга оид анъаналари қабул қилиниб, савдо муносабатлари янада эркинлашувиغا олиб келганлиги исботланган;

ҳозирги кунда ислом молиясининг энг катта таъқиқларидан ҳисобланган «ғарар битим» (шартлари аниқ кўрсатилмаган келишув) биринчилар қаторида «Мабсут» асарида таърифланиб, кейинги фикҳий манбаларда кенг жорий қилингани сабабли мусулмон жамоалари орасида бундай ноаниқ битимларга чек қўйилишига таъсир этганлиги аниқланган;

сўнгги пайтларда кенг қўлланилаётган чек дафтарчаси, электрон пул ўтказмалари ва пластик карталар орқали амалга оширилаётган молиявий амалиётлар Имом Сарахсийнинг асарида келтирилган «битоқату-л-ийтиман» (ишонч ёрлиғи) орқали савдо қилиш, қарзни сўндириш, маҳсулотларга буюртма беришни амалга ошириш тарзида Мовароуннаҳрда XI асрда қўллангани ҳамда ўша даврда нақд пул ўрнида мактуб шаклидаги ишонч қоғозларининг истеъмолда бўлгани аниқланган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

Тадқиқотда Шамсу-л-аимма Сарахсийнинг «Мабсут» асаридаги фатволарнинг бугунги кундаги амалий аҳамияти, хусусан, ислом иқтисодиёти ва ҳозирги кундаги молиявий масалаларга оид муаммоларга ечим топишдаги ўрни очиқ берилган ҳамда Мовароуннаҳрда кенг тарқалиб, ҳозирда ҳам Ўзбекистон мусулмонларининг асосий мазҳаби саналган ҳанафийлик уламолари наздида мазкур асар бирламчи ва таянч манба экани, муаллифдан кейин ёзилган аксар ҳанафий фикҳига доир асарларда «Мабсут»дан ҳаволалар келтирилгани манбалар асосида аниқланган;

«Мабсут» асарида келтирилган молиявий келишувларда қўлланиладиган «сотдим», «қабул қилдим» сўзларининг ўтган замон шаклида қўлланилиши қатъий белгилангани унинг ҳозирги кунда сотувчи ва сотиб олувчи ўртасида юзага келаётган муаммо, низо ва тушунмовчиликларни бартараф этишдаги аҳамияти кўрсатиб берилган;

«Мабсут» асари Сарахсийнинг ҳанафий фикҳи фатволарини жамлаш билан бир қаторда, «усулу-л-фикҳ» борасида ҳам ўзига хос қарашларга эга олимлардан бўлгани, мавжуд муаммоларни ечишда урф-одатни ҳам асос қилиб олиш мумкинлиги тўғрисидаги қоидаларни ишлаб чиққанини кўрсатувчи манба экани 20 дан ортиқ мисоллар воситасида кўрсатиб берилган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги. Тадқиқотда Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институти қўлёзмалар бўлимининг асосий фондида сақланаётган Шамсу-л-аимма Сарахсий «Мабсут» асарининг 3183, 3114, 5957, 5880, 5981, 2706, 6762 рақамли қўлёзма нусхаларидан фойдаланилгани, холислик, объективлик, тарихийлик методларига таянилгани, тавсияларнинг амалиётга татбиқ этилиши мумкинлиги, тадқиқот натижаларининг ваколатли тузилмалар томонидан тасдиқланганлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти: Тадқиқотнинг илмий аҳамияти унда баён этилган таҳлилий мулоҳазалар, назарий хулоса ва таклифлардан фикҳ илми ва ислом молиясига оид масалаларни ўрганишга оид дарсликлар, маъруза матнлари яратишда манба бўлиб хизмат қилиши билан

изоҳланади.

Тадқиқотнинг амалий аҳамияти олий ва ўрта махсус билим юртларида исломшунос, тарихчи, ислом иқтисодиёти мутахассислари ва иқтисодчилар учун амалий қўлланма вазифасини ўташи, шунингдек, «Исломшунослик», «Ислом фикҳи», «Ислом иқтисодиёти», «Ислом тарихи ва манбашунослиги» фанларини ўқитишда ва улар бўйича янги дарслик, қўлланма ва махсус курслар ишлаб чиқишда фойдаланиш мумкинлиги билан асосланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Шамсу-л-аймма Сарахсийнинг «Мабсут» асарида молиявий масалаларни ўрганиш бўйича ишлаб чиқилган таклифлар асосида:

Шамсу-л-аймма Сарахсийнинг «Мабсут» асарида илк бора қўлланган фикҳий қоидаларга биноан шартномаларда эҳтиёт томонни олиш, низога олиб келувчи ва ноаниқ шартларга эга битимларни тузмаслик лозимлиги ҳақидаги фатволар берилиб, қонунчиликка киритилганлиги сабабли савдо-сотик муносабатларида низолар вужудга келиши ҳамда одамлар ўртасида зиддиятлар келиб чиқишининг олдини олишга таъсир этгани очиб берилгани диний-маърифий соҳа ходимлари учун буюртма асосидаги «Мафкуравий иммунитетни мустаҳкамлаш асослари» ва «Фатво бериш асослари» номли қўлланмаларга ҳамда «Ҳанафий мазҳабидаги фикҳий китоблар ва масалаларнинг манбалари» ўқув қўлланмаси мазмунига сингдирилган (Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича қўмитанинг 2021 йил 1 февралдаги №02-03/654 сонли хати). Натижада, Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳузуридаги малака ошириш марказларида таҳсил олаётган имом-хатиблар, отинойилар ва диний соҳа ходимлари малакасини ошириш ҳамда академия талабаларига фикҳ, фикҳ илмига кириш ва фатво бериш асослари фанларини ўқитиш борасида олиб борилаётган чора-тадбирлар ривожига муҳим ҳисса қўшилган;

«Мабсут» асарида илк қўлланилган «Урф-одат ҳам ислом тамойилларини белгиловчи асос» ва «Инсонлар қўллаган одатлар шаръий ҳужжат бўлиб, унга амал қилиш шарт саналади» қоидалари Мовароуннаҳрда ислом савдо-сотик масалаларида бош тамойиллар сифатида белгиланиб жамиятининг мулкий муносабатларга оид анъаналари қабул қилиниб, савдо муносабатлари янада эркинлашувига олиб келганлиги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ўзбекистондаги ислом цивилизация маркази буюртмаси асосида чоп этилган «Бухоро таълим тизими тарихи» китобига мазмунан сингдирилган (Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ўзбекистондаги ислом цивилизация марказининг 2021 йил 22 январдаги 46/21-сонли маълумотномаси). Натижада, жамоатчиликни қадимги Бухоро мадрасалари ва илм масканларидаги таълим тизими, фикҳ илмини ўқитиш тарихининг аҳамияти, Шамсу-л-аймма Сарахсийнинг илмий меросининг Бухоро таълим тизмида тутган ўрни, унинг молиявий масалаларга оид фатволари ҳамда уларнинг бугунги кунга боғлиқлиги билан таништиришга эришилган;

ҳозирги кунда ислом молиясининг энг катта таъқиқларидан ҳисобланган «ғарар битим» (шартлари аниқ кўрсатилмаган келишув) биринчилар қаторида «Мабсут» асарида таърифланиб, кейинги фикҳий манбаларда кенг жорий

қилингани сабабли мусулмон жамоалари орасида бундай ноаниқ битимларга чек қўйилишига таъсир этганлигига оид натижалардан Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази буюртмаси билан чоп этилган «Имом Бухорий таърифи» китобига мазмунига сингдирилган (Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказининг 2021 йил 18 майдаги 02/167-сонли далолатномаси). Натижада, Мовароуннаҳр ҳанафий фикҳи намояндаларидан бири бўлган Сарахсийнинг ҳаёти, илмий мероси, фикҳий муаммоларни ўрганишдаги услуби ҳамда молиявий ва мулкӣ масалалардаги фатволарини ҳадисшунослик асосида тадқиқ этиш борасидаги илмий ишлар учун асос бўлиб хизмат қилган;

сўнгги пайтларда кенг қўлланилаётган чек дафтарчаси, электрон пул ўтказмалари ва пластик карталар орқали амалга оширилаётган молиявий амалиётлар Имом Сарахсийнинг асарида келтирилган «битоқату-л-ийтиман» (ишонч ёрлиғи) орқали савдо қилиш, қарзни сўндириш, маҳсулотларга буюртма беришни амалга ошириш тарзида Мовароуннаҳрда XI асрда қўллангани ҳамда ўша даврда нақд пул ўрнида мактуб шаклидаги ишонч қоғозларининг истеъмолда бўлгани аниқлангани тўғрисидаги хулосалардан «O‘zbekiston tarixi» телеканалининг «Буюк юрт алломалари» кўрсатуви сценарийсини тайёрлашда фойдаланилган (Ўзбекистон Миллий телерадиокомпаниясининг 2021 йил 21 январдаги 02-40-95-сон маълумотномаси). Натижада, фуқароларда Шамсу-лаимма Сарахсийнинг ҳаёти, ижоди ва илмий фаолиятига оид маълумотлар, унинг илмий меросига доир янги илмий хулосалар билан бирга, «Мабсут» асаридаги молиявий фатволар ҳақида тасаввур шаклланиши ва тарихий билимларининг ошишига хизмат қилган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот натижалари жами 9 та, жумладан, 7 та республика ва 2 та халқаро конференцияда апробациядан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилиниши. Диссертация мавзуси бўйича жами 17 та илмий иш чоп этилган. Шулардан, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий натижаларини чоп этиш тавсия этилган нашрларда 8 та мақола, жумладан, 4 таси республика ва 4 та (2 таси Scopus базасидаги)си хорижий журналларда чоп этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация таркиби кириш, учта боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат. Диссертациянинг асосий матни 135 варақни ташкил этади.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида танланган мавзунинг долзарблиги асосланиб, тадқиқотнинг мақсад ва вазифалари, ўрганиш объекти ва предмети аниқланган. Тадқиқотнинг фан ва технологиялар тараққиётининг устувор йўналишларига мослиги кўрсатилиб, ишнинг илмий янгилиги ва амалий натижалари баён қилинган. Олинган натижаларнинг ишончлилиги асосланган ҳолда уларнинг назарий ва амалий аҳамияти очиб берилган. Тадқиқот натижаларининг амалиётга жорий қилиниши, ишнинг апробацияси, натижалари, эълон қилинган

ишлар ва диссертациянинг тузилиши бўйича маълумотлар келтирилган.

Диссертациянинг «**XI–XII аср Мовароуннахр ханафий фикҳ мактаби ривожда Шамсу-л-аимма Сарахсий илмий меросининг аҳамияти**» деб номланган биринчи бобида Шамсу-л-аимма Сарахсийнинг Мовароуннахр ханафий мазҳаби ривожда тутган ўрни, «Мабсут» асарининг манбашунослик таҳлили, Олимнинг фикҳий масалаларни баён этиш услуби ёритилган. Жумладан, мовароуннахрлик фақиҳлар фикҳ илми ривожига муносиб ҳисса қўшишган. Мазкур давр илм-фан тараққиёти борасида фикр юритувчи ҳар қандай тадқиқотчи «Шамсу-л-аимма» («Имомлар қуёши») лақаби билан машҳур бўлган Сарахсийни тилга олмай ўтмайди. Чунки, бу олим ўз давридаги ижтимоий муаммоларнинг фикҳий ечимларини мукамал ифода эта билган ханафий мазҳаби вакилларида бири ҳисобланади. Унинг «Мабсут» асари нафақат олим яшаган давр, балки замонавий фикҳий масалалар ечимида ҳам ҳозиргача ўз аҳамиятини йўқотмаган.

Олимнинг 466-480/ 1073-1087 йиллар оралиғида ўша давр ҳукмдорлари томонидан Ўзкент – ҳозирги Ўзган шаҳри зиндонига ташланиши ҳам уни илм-маърифат ишидан тўса олмаган. Айни мана шу 14 йилга яқин фурсатда Сарахсий ижодининг энг буюк асари бўлмиш «Мабсут» ёзилган⁸.

Шамсу-л-аимма Сарахсий катта имом, фақиҳ, усулий, наззор, мутакаллим бўлган. У аслий ва фаръий тафсилотлар эгаси саналган. Аксар олимлар уни масалалар бўйича мужтаҳид эканини эътироф этишган⁹. Олим бир дарс ҳалқасида ўтирган вақтида даврадагилардан бири: «Имом Шофиъий уч юз куррос масала ёд олган экан», – деганида, Сарахсий: «Имом Шофиъий мен ёд олганнинг закотини ёд олган экан», – дейди.

Бундан ташқари, кўплаб уламолар Сарахсийнинг фикҳ илмида тутган ўрни ва унинг истедодини алоҳида ўринларда таъкидлашган. Жумладан Муҳиту-л-Бурҳоний уни «Шайх аллома имомлар қуёши Сарахсий» деб зикр этган ва унинг асарларидан иқтибослар келтирган.

«Мабсут»нинг ханафий мазҳабига оид бошқа китоблардан фарқли ва афзал жиҳатлари ҳақида Ибн Обидиннинг хошиясида¹⁰ учта масалага алоҳида эътибор қаратилади:

Сарахсий ханафий мазҳабида масалаларни ёритишни уч табақага ажратади:

1. «Масаилу-л-усул» («Асл масалалар»). Айрим ўринларда у «Зоҳиру-р-ривоя» деб ҳам айтилади. Бундаги ривоятлар бевосита Имом Аъзам ва унинг икки шогирди – имом Абу Юсуф ва имом Муҳаммад томонидан келтирилган. Уларни уч имом уч уламо ҳам дейишади. Баъзан уларга имом Зуфар ва имом Ҳасан ҳам қўшилади¹¹.

Аслий масалалар «Зоҳиру-р-ривоя» деб номланишига сабаб имом Муҳаммадан энг ишончли кишилар орқали мутаваотир ҳолатда ривоят

⁸ Ҳожи Халифа. Кашфу-з-зунун. 2-жуз. – Байрут: Дору ихёу-т-туро-л-арабий, 2006. – Б. 1580.

⁹ Ал-Мавсуату-л-фикҳияту-л-Кувайтия. 1-жуз. – Кувейт: Визарату-л-авқоф ва-ш-шууни-л-исламия, 1427 хижрий. – Б. 354.

¹⁰ Муҳаммад Амин ибн Обидин. Хошияту ибн Обидин. 1-жуз. – Байрут: Дору-л-кутуби-л-илмия, 2003. – Б. 64.

¹¹ Шамсу-л-аимма Сарахсий. Мабсут. 4-жуз. – Байрут: Дору-л-маърифа, 1989. – Б. 3-б.

қилингани учун зоҳиран энг устун ва энг кучли ривоят маъносида қаралган. Шунингдек, бу атама Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбонийнинг олти машҳур асари: «ал-Мабсут», «аз-Зиёдат», «ал-Жомеъу-с-сағир», «ал-Жомеъу-л-кабир», «ас-Сиярус-сағир», «ас-Сиярул-кабир»да ҳам келтириб ўтилган¹².

2. «Масоилу-н-Наводир» – («Нодир масалалар») ҳам бевосита уч имомдан ривоят қилинган масалалар ҳисобланса-да, юқоридаги олти манбадан ташқари манбаларда келади. Улар Кайсонийёт, Хорунийёт, Журжонийёт, Руқайёт асарларда учрайди. Баҳсли масалалар борасида ўзгармай қоладигани, албатта, аслий масалалардаги ривоятлардир. Улар устун қўйилади. Чунки улар санад жиҳатдан кучли ва эътиборли ҳисобланади¹³.

3. Бу фатволар ва воқеотлар бўлиб, масалалар юқорида тилга олинган олимларнинг шогирдлари ҳамда уларнинг шогирдлари томонидан янги даврда пайдо бўлган масалаларнинг жавоби тариқасида киритилган. Бундай асарларнинг энг мўътабаларига бири Абу Лайс Самарқандийнинг «Навозил», шунингдек, Ҳоким аш-Шаҳиднинг «Кофий» асарлари ҳам киради¹⁴.

Олим ҳанафийлик мазҳаби намояндаси бўлишига қарамай, ўз қарашларини, аниқроқ айтганда, ҳанафийлик асосида берилган хулосаларни бошқа фикҳий мазҳаблар ҳукмлари билан ҳам муқояса қилади. У ўзидан аввалги ҳанафий олимлар келтирган далилларни янада осон тарзда таҳриж қила билгани билан кўпчилик эътиборини қозонган¹⁵. У Мовароуннаҳр ҳанафий фикҳининг XI асрда яшаб ижод этган энг машҳур олимларидан бири ҳисобланади. Унинг асарлари нафақат ўша даврдаги ижтимоий муаммолар ечими, балки бугунги кундаги фикҳий масалалар бўйича бериладиган фатволар учун ҳам муҳим қўлланма сифатида қадрланади.

Ислом уламолари томонидан «Мабсут» номи билан машҳур асарлар кўп ёзилган. Масалан, Имом Аъзамнинг икки шогирди: Абу Юсуф (ваф. ҳиж. 182 й.) ва Муҳаммад ибн Ҳасан (ваф. ҳиж. 189 й.) қаламига мансуб «Мабсут» асари ҳам бўлган. Ушбу асар ҳанафий мазҳабининг асос китоби ҳисобланган «Зоҳиру-р-ривоя» («Машҳур ривоят») асари туркумига кирувчи манба ҳисобланади. Муҳаммад ибн Ҳасандан турли силсилалар билан «Мабсут» асари ривоят қилинган ва уларнинг энг машҳури Абу Сулаймон Жузжонийники ҳисобланади. Муҳаммад ибн Ҳасаннинг «Мабсут»ига имом Шофиий ҳам катта баҳо бериб, уни ёд олган. Ушбу асар «Китабу-л-асл» деб номланган. «Мабсут» деб аталишининг сабаби эса, «Зоҳиру-р-ривоя» туркумидаги китобларнинг ҳажми энг катта бўлганлигидир¹⁶. Шунингдек, Абу Лайс Самарқандий (ваф. ҳиж. 375 й.), Саййид Абу Шужоъ, Носириддин Самарқандий (ваф. ҳиж. 556 й.), Шамсу-л-аймма Ҳалвоний (ваф. ҳиж. 448 й.), Хоҳарзода (ваф. ҳиж. 483 й.), Абул-юср Муҳаммад ибн Муҳаммад Паздавий (ваф. ҳиж. 493 й.), Фахру-л-ислом Али ибн Муҳаммад Паздавий (ваф. ҳиж. 482

¹² Ўша манба. – Б. 3-6.

¹³ Муҳаммад Амин ибн Обидин. Хошиятун ибн Обидин. 1-жуз. – Байрут: Дору-л-кутуби-л-илмия, 2003. – Б. 32.

¹⁴ Ўша манба. – Б. 32.

¹⁵ Нўмон Ҳусайн Ал-Қаровий. Ал-Имому-с-Сарахсий ва манҳажуху фи-л-қияс. – Карабук: Karabük Üniversitesi, 2020. – Б. 74-80.

¹⁶ Ҳожи Халифа. Кашфу-з-зунун. 2-жуз. – Байрут: Дору ихёу-т-туроси-л-арабий, 2006. – Б. 1580.

й.) каби фақиҳларнинг ҳанафий мазҳабига оид «Мабсут» номли асарлари бор. Қолаверса, Абу Осим Ибодий (ваф. ҳиж. 485 й.), Абу Ҳафс Шофиъий (ваф. ҳиж. 243 й.) каби олимларнинг шофиъий мазҳабига доир, Абу Бақр Байҳақий (ваф. ҳиж. 458 й.), Ибн Арафа Тунисий (ваф. ҳиж. 803 й.) моликий мазҳабига доир «Мабсут» битгани айтилади. Шариф Муҳаммад Самарқандийнинг – қироат илмига, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Бухорийнинг – ҳадис илмига, Абу Алий ибн Қосим Розий ва Носириддин Самарқандийнинг – лингвистикага доир «Мабсут»лари ҳам мавжуд¹⁷.

«Мабсут» асари классик фикҳда катта шуҳрат қозонгани боис кўп нусхаларда қўлёзма ҳолда кўчирилган ва машҳур бўлган. Хусусан, Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида ҳам асарнинг бир қатор қўлёзма нусхалари сақланади. Жумладан, фондда, 3183, 3114, 5957, 5880, 5981, 2706, 6762 рақамлар остида асарнинг турли нусха ва қисмларига оид қўлёзмалари мавжуд. Улар ичида 3114 рақам остида сақланаётган нусха китобнинг бешинчи боби бўлиб, 344 бетдан иборат. Мазкур қўлёзмада зикр этилишича, у 1705 йили Ўзган шаҳрида кўчирилган¹⁸.

Ушбу асарнинг қўлёзма нусхаси бир қатор хорижий мамлакатлар фондларида ҳам сақланиб келмоқда. Улардан бири Қоҳирадаги араб қўлёзмалари институтида 152 рақам остида сақланади. Саудия Арабистони Қироллигининг Маккадаги Ҳарам кутубхонасида ҳам ушбу асарнинг 154 рақам билан сақланаётган яна бир нусхаси мавжуд. Туркия давлати Истанбул шаҳридаги Асъад Афанди номли кутубхонада 715 рақамли, Отиф Афанди кутубхонасида 1017 рақамли, Ҳаким Ўғли фондида 381 рақамли, Ая София кутубхонасида 1031 рақамли ва Кўприли кутубхонасида 642 рақамли қўлёзма нусхалари мавжуд.

Шамсу-л-аймманинг қўллаган услубидаги энг муҳим жиҳат ҳам шу билан белгиланади. Унинг фикҳий масалалардаги баҳслари, асосан, уч манбадан озиқланади:

1. Қуръон ва ҳадис матнлари.

2. Ҳанафий уламолари – Имом Аъзам Абу Ҳанифа ва унинг шогирдларининг қарашлари.

3. Олимнинг мавжуд воқеликдан келиб чиқувчи ўз мулоҳазалари асосида Қуръон ва ҳадис матнлари мазмунига зид келмайдиган ва ҳанафийлик мазҳаби принципларидан оғишмайдиган раъйлари.

Диссертациянинг «**Мабсут**» асарида **исломдаги савдо-сотик ва молиявий келишув масалаларининг ёритилиши**» деб номланган иккинчи бобида Ҳанафий мазҳабидаги савдо-сотик ва молиявий келишувни тузишга доир шартлар, Сарахсийнинг савдога доир фатволарининг ўзига хос хусусиятлари, «Мабсут» асаридаги молиявий келишув масалаларига доир фатволар тавсифи ҳақида маълумот берилган.

Таъкидлаш жоизки, ҳанафийлик бай – тижорат борасида ўта мукамал ва дақиқ ҳукмлар ечимини бера олган. Табиийки, ушбу мазҳаб олими бўлган

¹⁷ Ўша манба. – Б. 1580-1583.

¹⁸ Шамсу-л-аймма Сарахсий. Мабсут. ФАШИ, қўлёзма № 3114, варақ 1⁶.

Сарахсий мазҳаб асосчиси ишлаб чиққан савдо-сотик бўйича тартиблар, халқ урфи ва истехсондан яхши хабардор бўлган. Шу ўринда тижоратда мавжуд салам, муробаҳа, тавлия, вазиа каби шартномаларнинг илк бора ҳанафий мазҳабида энг нозик қирраларигача очиб берилганини айтиб ўтиш ўринли. Савдо-сотик турларининг таърифини қуйидагича бериш мумкин:

Муқояза – айрибошлаш. Пул воситасисиз товарни товарга алмашиш.

Мутлақ бай(умумий савдо) – одатдагидек савдо-сотик тури.

Салам ёки салаф – насия товарни нақд пулга сотиб олиш. Бу ҳолда харидор товар учун пулни олдиндан тўлайди ва маълум муддат шарти билан унга товар етказилади.

Сарф – саррофлик пул савдоси, яъни бир пул бирлигини бошқасига айрибошлаш. Бу савдо турида насия мумкин эмас. Савдо қўлма-қўл бўлиши керак.

Муробаҳа – савдогар бир молни сотиб олиб (улгуржи ёки чакана савдонинг ҳукми бир) маълум бир фойда қўйиб сотиш. Бунда фойдани бозорнинг талаб ва таклифлари белгилаб беради.

Тавлия – молни ўзи сотиб олган баҳода бошқа кишига фойда кўрмасдан туриб сотиш.

Вазиа – молни сотиб олган нархдан камроқ нархга сотиш.

Ҳанафий мазҳабига кўра, савдонинг дуруст бўлиши учун фақат ижоб ва қабул шарт қилинади. Бошқа мазҳабларга кўра, икки шартлашувчи ва товарнинг ақлан мавжудлиги шарт этилади. Ҳанафийликда эса, бу шартлар шундоқ ҳам воқеликда мавжуд бўлиши, уларни савдонинг шарти сифатида киритишга ҳожат бўлмаслиги далиллар билан асослантирилади. Ижоб ва қабулнинг қандай бўлиши ҳақида ҳам мазҳаблараро турли қарашлар бўлиб, Сарахсийга кўра, ижоб ва қабул фақат ўтган замонда қўлланиши шарт. Кейинчалик, баъзи уламолар томонидан «бу ҳолда урфга қараш керак», деган фикрлар илгари сурилган ва бу фикр ҳақида сифатида зикр этилган. Сарахсий қарашларига кўра, савдода аниқлик, адолат ва шариат нуқтаи назаридан ҳалоллик масалалари зарур тамойиллар сифатида шарт қилинган.

Сарахсий «Мабсут»ида мана шу асосий тамойилларга изчил амал қилиниши кузатилади¹⁹.

Ислом фикрида иқтисодий ва мулкий муносабатлар жамиятда одамлар орасидаги асосий муносабатлар савдо-сотик, олди-бердидан иборат бўлгани учун ҳам энг муҳим аҳамият касб этувчи муомалотлардан бири ҳисобланади.

Ислом шариатида бошқа таълимотлардан фарқли равишда, иқтисодий ва мулкий муносабатларга жиддий асосда ёндашилади. Бунинг асосий сабаби ҳалолликни сақлашдан иборат. Бу бевосита ислом таълимоти талаб қилган асос ҳисобланади. Айнан шу моҳиятдан келиб чиқиб Сарахсий асарида рибо масаласига алоҳида тўхталиб ўтган ва унинг жамиятга салбий таъсири ҳамда турли келишмовчиликка сабаб бўлишини батафсил баён қилган.

Ҳар бир масалани чуқур синчиклаб ўрганиб, энг нозик тарафларига ҳам эътибор бериш алломанинг бу борадаги ўзига хос услубини намоён этади.

¹⁹ Шамсу-л-аймма Сарахсий. Мабсут. 12-жуз. – Байрут: Дору-л-кутубил-илмия, 2017. – Б. 127.

«Мабсут» асарининг никоҳ, талоқ, итоқ, макотиб, лақийт, бай, сарф, ижара, музораба, мушорака каби яна бир қанча бобларида бевосита молиявий масалалар ёритилган. Муҳим жиҳати шундаки, аллома бевосита молиявий масалалар билан боғлиқ бобларнинг ўзини эмас, балки барча масалаларнинг молиявий жиҳатларини ҳам нозик қирраларигача очиб берган.

Шамсу-л-аимманинг молиявий масалалар бўйича берган ечимлари ҳанафий мазҳабидаги бошқа фақиҳларнинг қарашларидан тубдан фарқ қилмайди. Сарахсий барча масалаларда бўлгани каби, молиявий масалаларда ҳам ҳанафийлик асосидаги таҳриж ва истинбод ишларига анъанани сақлаб қолган. Яъни муаммо, аввало, мавжуд бўлса, Қуръон оятлари асосида очиб берган. Кейин эса, ҳадисларга мурожаат этган. Шундан сўнг буюк саҳобалар ҳаёти асосидаги асарларни хужжат тариқасида келтириб ўтади. Мана шу юқоридагилар ўрганилаётган муаммонинг бирламчи манбаи сифатида олиниб, Имом Аъзам ва унинг шогирдлари ҳамда унгача бўлган кейинги давр ҳанафий олимлар, баъзан бошқа мазҳаб асосчилари ва уларнинг шогирдлари фикрини ҳам келтириб ўтади.

Эътиборли жиҳати шундаки, олим ҳар бир фикрни айтилганидек қабул қилиб кетмайди. Балки ровийлар билим савияси, ривоятлардаги ихтилофларга эътибор қаратади. Ҳеч бир таржиҳида ҳанафий анъаналарига зид қоидалардан фойдаланмайди. Фақиҳ кимнингдир фикри ё таҳрижигача таянса, буни, албатта, таъкидлаб кетади.

Диссертациянинг «**Асарнинг замонавий молиявий муаммоларни ҳал этишдаги аҳамияти**» деб номланган учинчи бобида «Мабсут» асарида молиявий муносабатларга оид ҳанафий мазҳабига хос қоидаларнинг акс этиши, Асарда ижара, салам, кафолат шартномаларини тартибга солиш билан боғлиқ масалаларнинг ёритилиши, Манбадаги фикҳий қоидаларнинг ислом молиясида тутган ўрни ёритиб берилган.

Кейинги пайтларда кишилар ўртасида ислом молиясига оид шартномалар тузиш ҳам урфга кирмоқда. Бундай шартномаларни замонга мос тарзда эътироф этилган фикҳий асарлар ечимига таяниб амалга ошириш зарур. Шу нуқтаи назардан Сарахсийнинг «Мабсут» асари муҳим манба сифатида эътиборлидир. Асар ҳозирга қадар хориждаги ислом университетларининг ўқув дастурига киритилган. Шу сабаб Сарахсийнинг ушбу асари кейинги йилларда бир неча бор нашр этилди.

Сарахсийнинг барча шогирдлари ўз шогирдларига фикҳни шу манбадан ўргатгани боис, унинг қўлёзма нусхалари кўп бўлган. Бундан ташқари, кейинги давр алломалари ўзларининг фикҳий китобларида «Мабсут»да келган далилларга ишора беришган. Асар минтақа ўтмишидаги мадрасалар фикҳ дарсларининг асосий манбалари қаторида бўлган.

Сарахсийнинг асари қиймати тушмаслигининг асосий сабаби – у «Зоҳири ривоя» («Машҳур ривоят») китоблари сирасига кирувчи манбаларга асосланиб ёзилган. Асарнинг савдо-сотик бўлимида қўлланган қонунлар тадқиқ этилар экан, уларнинг ҳар бири ижтимоий жиҳатдан муҳим аҳамият касб этишини кузатиш мумкин. Асарда келтирилган ҳукмларнинг ислом оламида тарихий жиҳатдан аҳамияти катта. Бинобарин, мужтаҳид ўз фикрини Қуръон ва ҳадис

матнларига зид бўлмаган урф асосида баён қилгани айнан бўлмаса-да, умумий мулкчилик масаласида урфнинг кенг қўлланишига далил бўла олади.

«Мабсут»да келтирилган молиявий масалалар ечими бугунги мусулмон жамияти учун муҳим ҳисобланади. Зеро, ҳозирда кишилар томонидан ижарага беришнинг ўзи алоҳида тадбиркорлик фаолиятига айланиб қолган. Ижара шартномаси шартлари асарда батафсил очиб берилган. Бу борада Сарахсий фақат ҳанафий манбаларининг ўзига эмас балки бошқа мазҳабларнинг ҳам ечимларини қиёслайди. Бу унинг фақиҳлик даражаси юқори эканидан далолатдир. Салам савдоси юзасидан келтирилган далиллар замонавий муаммолар ечимини ҳал қилишда ҳам муҳим аҳамият касб этади.

«Мабсут»нинг нафақат тарихий аҳамияти балки бугунги кундаги эътиборини ҳам кашф қилиш мумкин. Асарни ўрганишнинг ўзига хос муҳим жиҳати ҳам шунда намоён бўлади.

Сарахсий X асрда яшаб ўтганига қарамай, унинг қолдирган бой илмий мероси бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Биргина ушбу тадқиқотда ўрганилган «Мабсут» асари ўзининг мазмуний қамрови билан барча даврлар учун тўғри келадиган илмий ечимларни ўзида жамлаган. Асар бевосита ислом фикҳи, қолаверса, Мовароуннаҳр ҳанафий фикҳидаги кенг қамровли ва ишончли манбалардан биридир. Вақт ўтган сари унда келтирилган фикҳий масалаларнинг ўрни фойдаланилган манбаларнинг аҳамияти ўз долзарблик рутбасидан тушиб қолмайди. «Мабсут» асари нафақат тарихий аҳамияти балки бугунги кундаги эътибори билан ҳам уни тадқиқ этиш лозим бўлган муҳим асардир.

Молиявий шартномаларни тузишда йўл қўйиш мумкин бўлмаган камчилик сифатидан эътироф этиладиган амал «ғарар» деб номланиб, Сарахсийнинг унга берган таърифи ҳозирги кундаги манбаларда ҳам кенг истемол этиб келинмоқда. Шунингдек, олим томонидан «ғарар»га берилган таъриф қисқа иборалари, мазмун ва моҳиятидан бошқаларникидан алоҳида ажралиб туради, шу сабаб тадқиқотчилар кўп ўринларда унинг таърифидан фойдаланишга ҳаракат қилади.

«Мабсут»да келтирилган молиявий масалаларга оид фатволар замонавий муаммоларга ечим топишда муҳим. Жумладан, салам, сарф, ижара, истисноъ шартномалари юзасидан келтирилган далиллар замонавий муаммолар ечимини ҳал қилишда ҳам муҳим аҳамият касб этади. Зеро, ҳозирда жисмоний ва юридик шахслар томонидан ҳам молиявий келишувнинг мазкур турларининг ўзи алоҳида тадбиркорлик фаолиятига айланиб қолган. Ушбу молиявий шартномалар шартлари асарда батафсил очиб берилган. Бу борада Сарахсий фақат ҳанафий манбаларининг ўзига эмас балки бошқа мазҳабларнинг ҳам ечимларини қиёслаган.

ХУЛОСА

«Шамсу-л-Аимма Сарахсийнинг «Мабсут» асарида молиявий масалалар» номли диссертацияни амалга ошириш натижасида қуйидаги хулосаларга келинди:

1. XI–XII асрларда Шамсу-л-аймма Сарахсийнинг бевосита ҳанафий мазҳаби фақиҳи сифатида тутган ўрни, айниқса унинг Мовароуннаҳр ҳанафий мактабининг буюк алломаларидан бири эканини кўрсатиб бериш, бу борада бевосита ҳанафийликка оид манбалар классификацияси (таснифи)ни ўрганиш асносида шу нарса аниқландики, мовароуннаҳрлик ҳанафий уламолар орасида Сарахсий сермахсул фақиҳлардан бири ҳисобланади, унинг «Усулу-с-Сарахсий» асари ҳам Мовароуннаҳр ҳанафийлари томонидан битилган усулга оид муҳим манбадир. Олимнинг «Мабсут» асари эса, ҳанузгача фикҳий масалалар ечимида муҳим манба сифатида ўрганилади. Асар ўз ҳажми ва кенг қамровлиги билан ҳам ўша давр фикҳий манбаларидан анча илғорлаб кетган. Шунингдек, олимнинг бошқа асарлари ёки ўзидан аввал ёзилган асарларга ёзган шарҳлари ҳам ҳанафийлик фикҳида муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

2. «Мабсут» асарининг дунё фондларида сақланаётган кодикологик ва манбашунослик таҳлили ҳақида шуни айтиш жоизки, бу асар – ҳанафий мазҳабига асос бўлган нодир ечимлар йўқолиб кетиши мумкин бўлган бир даврда дунё юзини кўрган катта ҳажмдаги муҳим манба бўлиб қолди. Шу сабабдан олимнинг бу асари кейинги давр ҳанафийлик фикҳи ривожидида катта аҳамият касб этди. Бир неча ўнлаб фикҳий манбаларда унинг бу асарига таянишлар, иқтибослар мавжудлигининг ўзи ушбу фикр далилидир. Ҳанафийликдаги бу муҳим манба нафақат ушбу мазҳаб олимларининг таҳрижлари, балки бир вақтнинг ўзида бошқа мазҳаб вакиллари ечимлари келтирилган қиёсий фикҳнинг биринчи намунаси ҳисобланади. Ушбу жиҳати билан мазкур манба кейинги давр фақиҳлари учун янги бир мактаб очиб берган, дейиш мумкин.

3. Олимнинг фикҳий масалаларни баён қилишда қўллаган услубини тадқиқ этиш, «Мабсут» асарининг ҳанафий фикҳида тутган ўрнини қиёслаш, шу билан бирга, асардаги фикҳий мавзуларнинг соҳалари ва баён этилиши, хусусан, иқтисодий ва мулкый муносабатлар ҳақидаги қарашларини ўрганиш натижасида Сарахсийнинг фақиҳлик даражаси учинчи табақага мансублиги аниқланди. Бундай мужтахидлар ҳанафийликда мазҳаб соҳиблари замонида юзага чиқмай, кейинги даврларда кўрилган муаммоларга ечимлар беришган. Сарахсий ҳам шулар жумласидан ва уларнинг энг машҳурларидан ҳисобланади. У яшаган давр, асосан, қорахонийларнинг барқарор ривожланиш босқичи бўлиб, мамлакатдаги сиёсий-ижтимоий ҳаёт фақиҳ фикрларига таъсир этган. Олим ўз қарашларини ўзи яшаган давр ҳукмдор табақа вакиллари билан муроса қилиб эмас, балки бевосита ислом асосларига таяниб ифода қилган.

4. Ҳанафий мазҳабига кўра, савдо-сотик олиб бориш ва молиявий келишув тузиш шартларига оид фикҳий масалалардаги баҳсларни Шамсу-л-аймма кўйидаги асосларга таяниб олиб борган: Қуръон ва ҳадис матнлари; ҳанафий уламолари – Имом Аъзам Абу Ҳанифа ва унинг шогирдлари; Олимнинг мавжуд воқеликдан келиб чиқувчи ўз мулоҳазалари асосида Қуръон ва ҳадис матнлари мазмунига зид келмайдиган ва ҳанафийлик мазҳаби принципларидан оғишмайдиган раъйлари. Сарахсий баҳсларида аксар уламолар эътибор қаратмаган ўта нозик масалаларга ҳам тўхталиб ўтади. Ҳар бир масаланинг фарз-вожиб чегарасидан, то мубоҳ чегарасигача ажратиб кўрсатади. Олим ҳар

бир масалага кенг назар билан боқиб, хулоса беришга ҳаракат қилган.

5. Сарахсийнинг савдо-сотикқа доир фатволари таҳлили, умуман, савдо-сотик масалалари «Мабсут» асарида баён қилинар экан, аксар ўринларда Қуръон ва ҳадис матнларида бўлмаган муомалалар одатлари билан тартибга солинишини кузатиш мумкин. Айти шу қоида ҳозирда нафақат Ўзбекистонда, балки дунёнинг аксар мамлакатларида мавжуд бўлган ислом дини ҳақида чуқур билимга эга бўлмай туриб, жамиятдаги барча муаммоларни ҳал қилиш Қуръонга таяниши керак, деб иддао қилувчи радикал фикр тарафдорларига далил бўла олади.

6. «Мабсут» асарида молиявий келишув масалаларига доир фатволар ва уларнинг ўзига хос жиҳатлари ҳамда шу борадаги Сарахсий меросини ўрганишнинг аҳамиятини ёритиб бериш, «Мабсут» асарининг ислом фикҳи борасидаги бугунги ўрни, унда келтирилган молиявий масалалардан фойдаланиш жабҳалари, олимнинг маънавий меросини ўрганиш аҳамияти, шу билан бирга, мазкур манбанинг бугунги кундаги аҳамиятини очиб бериш ўзига хос муҳим муаммолардан бири ҳисобланади. Шамсу-л-аймма Сарахсий Мовароуннаҳр ҳанафий фикҳининг XI асрда яшаб ижод этган энг машҳур олимларидан бири ҳисобланади. Унинг асарлари нафақат ўша даврдаги ижтимоий муаммолар ечими, балки бугунги кундаги фикҳий масалалар бўйича бериладиган фатволар учун ҳам муҳим қўлланма сифатида кадрланади. Шунинг учун ҳам бугунги кунда исломшунос мутахассисларнинг олдида турган вазифалардан бири ўтмишда ўтган аждодлар томонидан таълиф этилган манбаларни тадқиқ этишдан иборат.

7. «Мабсут» асарида ҳанафий мазҳабига хос умуммолиявий муносабатлар шарҳи келтириб ўтилган. Ушбу шарҳларнинг ҳар бири ижтимоий жиҳатдан муҳим аҳамият касб этади. Бу эса асарнинг ислом фикҳи борасидаги бугунги ўрнини белгилайди. Албатта, айрим масалалар, жумладан қуллар бобида келтирилган ҳукмлар хусусий жаҳатдан бугунги жамият учун аҳамиятли эмасдек кўриши мумкин. Чунки, бу кунда қул мулк шаклида мавжуд эмас. Бироқ, бу ўринда келтирилган тарихий маълумотлар ислом оламида қулга нисбатан ҳам алоҳида ҳуқуқлар фикҳда ечиб берилганини англатиши табиий. Бундай ҳукмларнинг тарихий жиҳатдан аҳамияти бор. Иккинчи тарафдан, умумий қаралганда бу ҳукмлардаги адолат тамойилини бошқа масалаларга ҳам қўллаш мумкин. Масалан, мужтаҳид ўз фикрларини Қуръон ва ҳадис матнларига зид бўлмаган урф асосида баён қилгани кўринади. Демак, айнан бўлмаса-да, умумий мулкчилик масаласида урфнинг кенг қўлланишига далил бўла олади.

8. «Мабсут» асарида келтирилган салам, кафолат, сарф, истисноъга доир молиявий масалалар ечими бугунги мусулмон жамияти учун муҳим ҳисобланади. Зеро, жамиятда молиявий келишувнинг мазкур турларининг ўзи алоҳида тадбиркорлик фаолиятига айланиб қолган ва бу борада маълум бир қарашлар шаклланган. Бу борада Сарахсий фақат ҳанафий манбаларининг ўзига эмас, балки, шофиий мазҳабининг ҳам ечимларига мурожаат этиб, масала юзасидан фатволарни қиёслайди. «Мабсут» асарида салам савдоси юзасидан келтирилган далиллар замонавий муаммолар ечимини ҳал қилишда ҳам жуда

муҳим ҳисобланади. Хусусан, ушбу савдо туридаги ноаниқликлар ва уларга Сарахсий томонидан берилган ечимлар бугунги ислом молияси ҳамда банк тизимида қўллаб келинмоқда.

9. «Мабсут» асарида келтирилган молиявий келишувга доир қоидаларнинг бугунги кунда қўлланилиш аҳамиятини ҳам кашф қилиш мумкин. Асарни ўрганишнинг ўзига хос муҳим жиҳати ҳам шунда намоён бўлган. Сарахсий даврдан то бугунги даврга қадар, унинг фикҳ илмига оид ушбу асари ўз аҳамиятини йўқотмаганининг боиси, ундаги фатволар бугунги кундаги молиявий ва мулкӣ муносабатларда катта ўрин тутганини «ғарар битим» (шартлари аниқ кўрсатилмаган ва низога олиб борувчи битим) ва ўша даврда қўлланган мактуб шаклидаги “ишонч қоғози” орқали молиявий амалиётлар амалга оширилганлигида кўриш мумкин. Шунингдек, Сарахсий фатво беришда қўллаган услублари ҳамда муносабатлардаги урф-одатга доир фикҳий қоидалар ҳам бугунги кундаги масалаларга ечим топишда катта аҳамиятга эга ҳисобланади. Ушбу нуқтаи назардан келиб чиқиб, «Мабсут» асари фикҳ илмининг муомалот соҳасида ўз ўринга эга манба эканлиги ҳамда замонавий муаммоларга ечим топишда энг самарали ва қулай манбалардан бири бўлиб хизмат қилиши эътироф этилади.

Олинган натижа ва хулосалар асосида қуйидаги тавсиялар шакллантирилди:

1. Шамсу-л-аймма Сарахсий «Мабсут» асарининг ислом молияси тамойилларини белгилашда муҳим асарлигидан келиб чиқиб, «Шамсу-л-аймма Сарахсийнинг «Мабсут» асарида молиявий масалалар юзасидан қўлланган фикҳий қоидалар ва уларнинг бугунги кундаги аҳамияти» номли монография тайёрлаш.

2. Асарнинг Сарахсийнинг фикҳ илмига оид қарашларини жамлаган асосий манба эканини инобатга олган ҳолда, Ўзбекистон халқаро ислом академияси билан ҳамкорликда «Мабсут»нинг ўзбек тилига илмий-изоҳли таржимасини ишлаб чиқиш ва нашр этиш.

3. Ўзбекистон халқаро ислом академияси «Ислом иқтисодиёти ва туризм» йўналиши талабалари учун «Мабсут» асарида келтирилган молиявий масалалар ва уларнинг ечимига оид «Мабсут асарининг замонавий молиявий масалаларга фикҳий ечимлар топишда ўрни» номли қўлланма нашр этиш.

**SCIENTIFIC COUNCIL UNDER
DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 FOR AWARING SCIENTIFIC
DEGREES AT THE INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF
UZBEKISTAN**

INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF UZBEKISTAN

KOSIMOV MIRJALOL ABDUGAFFOROVICH

**FINANCIAL ISSUES IN SHAMSU-L-AIMMA SARAHSI'S WORK
“MABSUT”**

24.00.02 – Fiqh, kalam science. Theology

**ABSTRACT OF DISSERTATION OF THE DOCTOR OF PHILOSOPHY (PhD)
ON ISLAMIC SCIENCES**

TASHKENT – 2021

The theme of the dissertation of the Doctor of Philosophy (PhD) on Islamic sciences was registered in the Supreme Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan with number B2018.4.PhD/исл11.

The dissertation has been carried out at the International Islamic Academy of Uzbekistan.
The dissertation abstract is posted in three languages (Uzbek, English, Russian) on the Scientific Council Web site (www.ii.au.uz) and “ZiyoNet” information portal (www.ziyounet.uz).

Scientific adviser: **Bekmirzaev Ilhomjon Isroiljonovich**
Doctor of Historical Sciences (DSc), Docent

Official opponents: **Rajabova Mavjuda Abdullaevna**
Doctor of Juridical Science, Professor

Kariyev Odil Akhmadjonovich
Candidate of Historical Sciences

Leading organization: **Imam Bukhari International Scientific
Research Center under the Cabinet of
Ministers of the Republic of Uzbekistan**

The defense of the dissertation will be held on _____ “___” of 2021 at _____ at the head scientific and methodical center of the Academic Council under the number DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 for awarding academic degrees under international Islamic Academy of Uzbekistan (Address: 100011, Tashkent, A.Kadiri street, 11. Telephone: (99871)244-00-56); fax: (99871) 244-00-65; e-mail: info@ii.au.uz)

The dissertation is available at the information Resource Center of the International Islamic Academy of Uzbekistan. (Registered with number____) (Address: 100011, Tashkent, A.Kadiri Street, 11. Telephone: (99871) 244-00-56; fax: (99871) 244-00-65; e-mail: info@ii.au.uz)

The dissertation abstract is distributed on _____ “___” of 2021.
(Protocol registered number ____ on _____ “___” of 2021)

Sh.A.Yovkochev
Chairman of the Scientific Council for awarding scientific degrees, Doctor of Political Sciences, Professor

S.A.Rustamiy
Secretary of the Scientific Council for awarding scientific degrees, Doctor of Philology, Docent

Z.M.Islamov
Chairman of the Scientific Seminar under the Scientific Council for awarding academic degrees, Doctor of Philology, Professor

INTRODUCTION (Doctor of Philosophy (PhD) dissertation annotation)

Actuality and necessity of the dissertation: There is a growing focus in the world on Islamic finance and its fundamentals. It is essential to show the core of the regulation of financial relations, which is the main means of communication of society and is the most widely used among people, property relations regarding the Islamic financial system and to solve existing problems. In this regard, one of the vital tasks is to find a solution to modern problems based on the Hanafi school, systematizing the rules of financial and property issues in the classical sources of Fiqh (الكتب الفقهية المعتمدة).

Islamic finance and its sources are being studied in a number of scientific institutions around the world. They are specifically investigating the Islamic financial system, its foundations, sources and order of its application in the Middle Ages. Such studies also focus on materials related to trade (البيع), lease agreements (الإجارة), partnership (الشركة), mudaraba (المضاربة), waqf (الوقف), and zakat (الزكاة). Moreover, sources on Islamic finance written in the field of jurisprudence in Transoxiana are also being studied. Considering the importance of sources in the field of financial relations in this region, there is a need to conduct large-scale work on their introduction into scientific circulation.

In order to educate the younger generation in the spirit of national traditions, significant work has been carried out in Uzbekistan to study and promote the scientific and spiritual heritage of great scientists in recent years: The main purpose of this is that even if there is a single page of manuscript related to our history, culture and religion, we should collect them, introduce them to our people and youth, to show them what a great and unique heritage we have, and to raise our children to be worthy of this great heritage”.¹ In this regard, the study of the rules of Hanafi Fiqh, which have long been used in the regulation of trade and financial relations in the country, based on the work of Shamsu-l-aimma Sarakhsi’s “Mabsut” (كتاب المبسوط) and its financial relations, provides opportunity to apply to these issues not only scientifically but also practically.

Current research is important in the implementation of the tasks set out in the decrees of the President of the Republic of Uzbekistan No. PD-4947 of February 7, 2017 "On the Action Strategy for the further development of the Republic of Uzbekistan", PD-5416 of April 16, 2018 "On measures to radically improve the activities of the religious and educational sphere", and President resolutions No. PR-2995 of May 24, 2017 "On measures to further improve the system of preservation, research and promotion of ancient written sources" and No. PR-3080 of June 23, 2017 "On the establishment of the Center of Islamic Civilization in Uzbekistan under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan”.

Correspondence of the research to the priorities of the development of science and technology of the republic: The dissertation is carried out in accordance with the priority direction of the development of science and technology

¹ President of the Republic of Uzbekistan Sh. Mirziyoyev's speech at the conference "Ensuring social stability, preserving the purity of our sacred religion - the need of the hour" held on June 15, 2017 in Tashkent // Xalq so'zi, June 15, 2017, № 189 (6883).

of the republic I. "Formation of a system of innovative ideas and ways to implement them in the social, legal, economic, cultural, spiritual and educational development of an informed society and democratic state."

Level of study of the problem: Shamsu-l-aimma Sarakhsi's "Mabsut"² has been studied as a source of Islamic law by Western scholars such as Joseph Schacht, Christopher Melchert, Wael Hallaq, and Jonathan Brown.³

Researchers from the Commonwealth of Independent States, such as academician Vasily Bartold, Stanislav Prozorov, Leonid Syukiyenen, and Isakhan Mukhan⁴, provided important information about the life and work of the scholar.

Among the Muslim scholars of the East, such scholars as Muhammad Hamidullah, Dr. Halit Chelish, Baitullah Aktash, Yusuf Ziya Kevakchi, Yunus Vehbi Yavuz, Sabri Ormon, Dr. Umar Abdulaziz Ani, Sa'd ibn Hamdon Lihyani, have done special research on the work "Mabsut".

The Fiqh issues in the work have been studied separately in the researches of such scholars as Mustafa Ahmad Zarqa, Wahba Zuhaili, Muhammad Taqi Osmani⁵.

² The word Mabsut in Arabic means 'broad', 'spread', 'detailed'. However, due to the nature of the work, it was conditionally accepted to call it "Mufassal" in Uzbek "Detailed" in English. Since the work "Mabsut" is the main object of research, the translation will not be given when the title of the work appears in the following sections of the dissertation.

³ Joseph Schacht. *Das kitab al-hiyal fi'l-fiqh*. Deutschland, Hannover: Lafaire, 1923. – P. 322.; Joseph Schacht. *Der Islam* (zeitschrift für geschichte und kultur des Islamischen orientes). – Berlin: Walter de gruyter &co, 1933. –Band 21. – P. 286-291.; Joseph Schacht. *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*. Oxford: Clarendon, 1950. – P. 412.; Joseph Schacht. *Foreign Elements in Ancient Islamic Law // Journal of Comparative Legislation and International Law*. – Leiden: BRILL, 1950. – Vol. 32. – P. 7-32.; Joseph Schacht. *Sociological Aspects of Islamic Law*. USA, California: Center for the Study of Law and Society, University of California, 1963. –P. 210.; Joseph Schacht. *The Legacy of Islam*. Oxford: Clarendon, 1972. – P. 378.; Joseph Schacht. *Die arabische hiyal – literatur*. Ein Beitrag zur Erforschung der islamischen Rechtspraxis // *Der Islam* (zeitschrift für geschichte und kultur des Islamischen orientes). – Berlin: Walter de gruyter &co, 1926. –Band 15. – P. 211-223.; Joseph Schacht. *Zur sociologischen Betrachtung des islamischen Rechts // Der Islam* (zeitschrift für geschichte und kultur des Islamischen orientes). – Berlin: Walter de gruyter & co, 1935. – Band 22. – P. 207-238.; Joseph Schacht. "Serahsi'nin Hayatı ve Eserleri Hakkında Bazı Notlar", 900. Ölüm Yıldönümü Münasebetiyle Büyük İslam Hukukçusu Şemsu'l-Eimme es-Serahsi Armağanı (çev. M. Esad Kılıçer), Ankara, 1965 (Serahsi Armağanı) – 7-13 s.; Christopher Melchert. *The Formation of the Sunni Schools of Law, 9th-10th Centuries C.E.* Boston. Brill, 1997. xxviii, – P. 244.; Jonathan Brown. *Stoning and Hand Cutting – Understanding the Hudud and the Shariah in Islam*. // yaqeeninstitute.org/jonathan-brown/stoning-and-hand-cutting/; Wael Hallaq. *The formation of Islamic law* (Aldershot, UK; Burlington, VT: Ashgate/Variorum, 2004) – P. 464.

⁴ Bartold V.V. *Compositions*. T. 2, Part 2. Works on selected problems of the history of Central Asia. - Moscow: Science. 1964. 658 pp., Syukiyainen L.R. *Fundamentals of the theory of Islamic law*. - Moscow: St. Petersburg State University. 2015.170 pp.; Исахан Мухан. 622 жылы қабылдаған «Медине конституциясынын» ислам мемлекеттілігінің пайда болу жене қалыптасу кезеніндегі орны мен ролі. Философия докторы (PhD) ғылыми дережесін алу үшін дайындалған диссертация. Нур-Мубарак Египет ислам медениеті университеті. Алматы 2016. P 146.

⁵ Muhammed Hamidullah. «Serahsi», *İslam Ansiklopedisi*, [I-XIII], Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1965 – 544-547 s.; Muhammed Hamidullah. «Usulü'l- Fikhın Tarihi», *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, II, sayı 1, İstanbul, 1957 – 2-19 s.; Doç.Dr.Halit Çaliş. *İslam'da Kolaylaştırma İlkesi -Azimet Ruhsat İlişkisi*. – Konya: Yediveren, 2004. S-275; Aktaş B. *Serahside orf va adet*. – İstanbul: Marmara universitesi, 2006 -102 s.; Kavakçı Y. Z. XI ve XII Asırlarda Karahanlılar Devrinde Ma vara' al-Nahr İslom Hukukçuları. – Ankara: Sevinç Matbaası, 1976. – 322 s.; Yunus Vehbi Yavuz, *Heneфи mezhebinde ictihad Felsefesi*. – İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2017. – 440 s.; Orman S. *İslam entelektuel gelegenide iktisadi boyutun tesekkulu: Seybani, Serahsi ve kitabü'l-kesb (II)*. *İslam ekonomisi ve finansi dergisi*, 2015/2: 23-67; Доктор Умар Абдулазиз Аний. Танзим ат-тижорат ад-дувалийя фи ал-фикх ал-исламийя маъа ат-таркиз ала арои ал-Имам ас-Сарахсий. *Uluslararası Serahsi Sempozyomu*. ISBN : 978-975-19-5850-1. 2013. - S 183-216; Саъд ибн Ҳамдон Лихёний. Қироат иқтисодия фий китаби-л-Мабсут лил-Имами-с-Сарахсий. *Мажаллату Жомиъати-л-Малик Абди-л-Азиз*. Ал-Иқтисоду-л-исламий. (Октябр 2017, Мухаррам 1439) –S 85-121; Мустафо Аҳмад Зарқо. Ал-Мадхолу-л-фикхию-л-омм. Дамашқ. Дару-л-қалам. –ж 1-2. 2004.(656,503).; Доктор Ваҳба Зухайлий. Ал-фикху-л-исламий ва адиллатуху. Аммон. Дору-л-фикр. –ж 1-10, 2004.;

Although the work of Shamsu-l-aimma Sarakhsi in Uzbekistan has not been studied as a separate study, a number of scholars and experts have provided important information considering it. Scientific works written by such researchers as A.Juzjani, A.Muminov, I.Bekmirzaev, Sh.Ziyodov, H.Aminov, B.Juraev⁶ can be included into this kind of works. The scholar's life and scientific legacy have also attracted the attention of influential religious figures. These include scientific works written by the scholar Sheikh Muhammad Sadiq Muhammad Yusuf⁷.

Although the listed works have partially studied the life and work of Shamsu-Aimma Sarakhsi, his works, and some of his views on Islamic finance, the scholar's work "Mabsut" and its financial relations have not been studied as a separate object of study yet. Thus, this is a key factor in determining the relevance of the current scientific work.

Relation of the topic of the dissertation to the plans of research work of the higher education institution where the dissertation was completed: The dissertation was completed within the framework of the research project A-1-051 - "Formation of a healthy faith in the younger generation on the basis of systematic analysis of the problems of Islamic studies, primary sources and religious and enlightenment heritage of our ancestors."

The purpose of the research is to reveal the significance of the fatwas on financial issues cited in Shamsu-l-aimma Sarakhsi's work titled "Mabsut".

The tasks of the research are :

To reveal the role of Shamsu-l-aimma Sarakhsi in the development of the Hanafi school of Transoxiana;

Carrying out source analysis of manuscripts of the work "Mabsut" stored in world funds and determining its specific features;

To give a scientific explanation of the method that was used to explain Fiqh issues by the scholar;

To scientifically substantiate the conditions for concluding trade, financial agreements in the Hanafi school, the types of contracts, the reasons for the violation of trade, the factors that prevent it, and the diversity of views on trade agreements in the sources;

To show the peculiarities of Sarakhsi's fatwas regarding the trade;

Муҳаммад Тақий Усманий. Фикҳу-л-бууюъ. Дамашқ. Дору-л-қалам. –ж 1-2. 2018.(620,619).; Муҳаммад Тақий Усманий. Бухус фи қозоя фикҳия муъасора. Дамашқ. Дору-л-қалам. –ж 1-2. 2013.(443,304).; Muhammad Taqi Usmani. An Introduction to Islamic Finance. – New Dehli: Idara ishaat-e-diniyat (P) LTD, 1999. – 169 p.

⁶ Juzjoniy A.Sh. Islamic jurisprudence, Hanafi school and Central Asian jurists. - Tashkent: Tashkent Islamic University, 2002.– 255 p.; Muminov A.K. The role and place of the Hanafis in the life of the cities of Central Mavarannakhra (2nd-7th / 8th-13th c): Dis. ... Ph.D. hist. science. - Tashkent: TIU, 2003. – 304 p.; Bekmirzaev. I. Procedural and notarial documents on social relations of Movarounnahr of 10th-13th centuries. A dissertation for the degree of Doctor of Historical Sciences (DSc). - Tashkent: TIU, 2017 –326 p.; Ziyodov Sh. Şemsu'l-Eimme Şerahsinin «Kitabu'l-Mebsut» Eseri ve Eserin Orta Asyadaki Vakif Kutuphanelerinde Bulunan Nushalari. – Ankara: Salarya Universitesi Ilahiyat Fakultesi/Uluslararası Serahsi Sempozyumu/, 2013. – 147-154 p.; Aminov.H, Pirimov.S. History, sources and terminology of Hanafi jurisprudence (textbook on Fiqh). - Tashkent: «Movarounnahr», 2017. - 399 p. Abu Hafis an-Nasafiy. Usulul-fiqh / Translators and editors: H.Aminov, S.Muhammaminov. - Tashkent: Noshir, 2015 - 208 p .; Jo'raev B. Islamic finance and banking system. - Tashkent: «O'zbekiston», 2014. - 461 p.

⁷ Sheikh Muhammad Sadiq Muhammad Yusuf. "Кифоя". 3- volume. - Tashkent: «Hilol-nashr», 2017. - 640 p .; Sheikh Muhammad Sadiq Muhammad Yusuf. "Бозор ва унга боғлиқ масалалар". - Tashkent: Nilol-Nashr. 2018. - 104 p.; Sheikh Muhammad Sadiq Muhammad Yusuf. "Usulu-l-fiqh. - Tashkent": «Nilol-nashr», 2019. - 592 p.

To depict the fatwas on financial settlement in the work "Mabsut" and illustrate Sarakhsi's views on this subject;

To describe the illustration of a reflection of the general financial relations related to the Hanafi sect, the coverage of issues related to the regulation of rent, salam, and guarantee agreements in the work "Mabsut";

To explain the role of Fiqh rules in Islamic finance;

Development of proposals and recommendations for the study of theoretical issues and practical solutions of fatwas on Islamic finance, as well as the specifics of their teaching in the work "Mabsut".

The object of research is the work of Shamsu-l-aimma Sarakhsi's work titled "Mabsut".

The subject of research is the information on financial issues in Shamsu-l-aimma Sarakhsi's work "Mabsut".

Research methods: The dissertation uses research methods such as complex approach, dialectical, historical, logical, analysis, synthesis and comparative analysis of scientific knowledge.

The scientific novelty of the research is:

Shamsul Aimmah Sarakhsi's "Mabsut", which was the first to apply the rules of jurisprudence, issued fatwas forbidding caution in contracts, not to enter into agreements with conflicting and uncertain terms which lead to avoid disagreements in trade and arguments between sellers and buyers;

The information that the first rules in "Mabsut", "Tradition is also the basis for determining the principles of Islam" and "Customs used by human beings are a Shari'ah document and must be followed," were defined as the main principles of Islamic trade in Transoxiana, and their adoption to the society's tradition of property relations had led to further liberalization of trade relations;

One of the biggest bans on Islamic finance today, the Gharaar Agreement (an agreement with unclear terms) was first described in Mabsut and was widely introduced in later jurisprudential sources, and it influenced the cessation of such vague agreements among Muslim communities;

The financial transactions through check books, electronic money transfers and plastic cards that have been used widely currently, was used in Transoxiana in the 11th century in the form of trade, debt repayment, and ordering products through the "*bitoqatu-l-itiman*" (trust card) as it was mentioned in Imam Sarakhsi's work.

The practical results of the research are as follows:

The study examines the practical significance of the fatwas in Shamsu-l-aimma Sarakhsi's work "Mabsut", namely, this work is the primary and basic source for the Hanafi scholars, who revealed the role of the Islamic economy and the solution of current financial problems, and which is widespread in Transoxiana and is still the main sect of Muslims in Uzbekistan. Moreover, it is established from the sources that most of the works related to Hanafi Fiqh written after the author contain references to the work "Mabsut";

It is highlighted that the use of the words "sold" and "accepted" in the past tense in the financial agreements in "Mabsut" emphasizes its importance in resolving current problems, disputes and misunderstandings between the seller and

the buyer;

In addition to summarizing the fatwas of Hanafi jurisprudence, more than 20 examples have shown that Sarakhsi was one of the scholars who had his own views on "usul al-fiqh", and his work was a source that has developed rules that could also be used as a basis for solving existing problems.

Reliability of research results: The study used manuscripts numbered 3183, 3114, 5957, 5880, 5981, 2706, 6762 of Shamsu-l-aimma Sarakhsi's work "Mabsut", which are kept in the main fund of the Manuscripts Department of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. Furthermore, reliance on objectivity, neutrality, historical methods, the applicability of recommendations to practice, the validation of research results by the competent authorities were explained.

Scientific and practical significance of research results: The scientific significance of the research is explained by the fact that it serves as a source for the creation of textbooks and lecture notes on the study of Fiqh and Islamic finance from the analytical considerations, theoretical conclusions and recommendations.

The practical significance of the research is that it serves as a practical guide for Islamic scholars, historians, specialists in Islamic economics and economists in higher and secondary special education institutions. Additionally, the results of the research can be used in the teaching of "Islamic Studies", "Islamic Fiqh", "Islamic Economics", "Islamic History and Source Studies" and the development of new textbooks, manuals and special courses on them.

Implementation of research results: Based on the proposals developed for the study of financial issues in Shamsul Aimmah Sarakhsi's "Mabsut":

Shamsul Aimmah Sarakhsi's "Mabsut", which was the first to apply the rules of jurisprudence, issued fatwas forbidding caution in contracts, not to enter into agreements with conflicting and uncertain terms which lead to avoid disagreements in trade and arguments between sellers and buyers. This data was included in the manuals prepared for religious educators titled "Fundamentals of strengthening ideological immunity" and "Fundamentals of issuing fatwas" and the textbook "Sources of jurisprudential books and issues of the Hanafi school" (Reference No. 02-03/654 of February 1, 2021 of the Committee of Religious Affairs Cabinet of Ministers Republic of Uzbekistan). As a result, an important contribution was made to the development of measures to improve the skills of imams and religious workers studying at the training centers of the International Islamic Academy of Uzbekistan, as well as to teaching the basics of Fiqh, jurisprudence and fatwas to the Academy's students;

The information that the first rules in "Mabsut", "Tradition is also the basis for determining the principles of Islam" and "Customs used by human beings are a Shari'ah document and must be followed," were defined as the main principles of Islamic trade in Transoxiana, and their adoption to the society's tradition of property relations had led to further liberalization of trade relations was included in the book "History of the Bukhara education system", published on the order of the Center for Islamic Civilization in Uzbekistan under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan (Reference of the Center of Islamic Civilization in Uzbekistan under the

Cabinet of Ministers No. 46/21 of January 22, 2021). As a result, the public was introduced with the system of education in the ancient Bukhara madrassas and scientific institutions, the importance of the history of teaching Fiqh, the role of the scientific heritage of Shamsul Aymma Sarakhsi in the Bukhara's education system, fatwas on financial issues and their connection to current days;

One of the biggest bans on Islamic finance today, the Gharaar Agreement (an agreement with unclear terms) was first described in Mabsut and was widely introduced in later jurisprudential sources, and it influenced the cessation of such vague agreements among Muslim communities. These results are included in the book "Definition of Imam Bukhari", published by order of the International Research Center of Imam Bukhari (Act No. 02/167 of May 18, 2021 of the Imam Bukhari International Research Center). As a result, it served as the basis for the scholarly work of Sarakhsi, who was one of the representatives of Hanafi jurisprudence in Transoxiana, his life, scientific heritage, method of studying jurisprudential problems, and scientific works on the study of fatwas on property issues on the basis of hadith;

The financial transactions through check books, electronic money transfers and plastic cards that have been used widely currently, was used in Transoxiana in the 11th century in the form of trade, debt repayment, and ordering products through the "*bitoqatu-l-itiman*" (trust card) as it was mentioned in Imam Sarakhsi's work. These findings were used in the preparation of the script for the program "Buyuk yurt allomalari" (Scientists of the Great Country) on the TV channel "O'zbekiston tarixi" (History of Uzbekistan) (Reference of the National Television and Radio Company of Uzbekistan No. 02-40-95 dated January 21, 2021). As a result, information about the life, work and scientific activities of Shamsul Aymma Sarakhsi, along with new scientific conclusions about his scientific heritage, helped to form in citizens an understanding of financial fatwas in "Mabsut" and increase their historical knowledge.

Approbation of research results: The results of this research were tested at overall 9, namely, at 7 national and 2 national scientific conferences.

Publication of research results: A total of 17 scientific papers on the topic of the dissertation were published. Of these, 8 articles were published in the publications recommended for publication of the main results of doctoral dissertations of the Higher Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan, including 4 in national and 4 (2 on the basis of Scopus) in foreign journals.

The structure and scope of the dissertation: The content of the dissertation consists of an introduction, three chapters, a conclusion, a list of references. The volume of the main text of the dissertation is 135 pages.

MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

In the introductory part, based on the relevance of the selected topic, the goals and objectives of the research, the object and subject of study are defined. The relevance of the research to the priorities of science and technology, the scientific novelty and practical results of the work are described. Theoretical and practical

significance of results is revealed, based on the reliability of the obtained results. Information on the implementation of research results in practice, approbation of the work, results, published works and the structure of the dissertation was provided.

In the first chapter of the dissertation, entitled **"The role of Shamsu-l-aimma Sarakhsi's scientific heritage in the development of the Transoxiana Hanafi school of Fiqh in the 11th -12th centuries"**, the role of Shamsu-l-aimma Sarakhsi in the development of the Hanafi school of Transoxiana, the source analysis of the work "Mabsut", the scholar's method of describing jurisprudential issues are illustrated. In particular, the faqihs (an Islamic jurist) of Transoxiana have made a worthy contribution to the development of Fiqh science. Any scholar who conducts research about the development of science in this period should not avoid to mention Sarakhsi, who is well known by the nickname "Shamsu-l-aimma" ("The Sun of Imams"). This is because this scholar was one of the representatives of the Hanafi school who was able to perfectly express the fiqh solutions of the social problems of his time. His work "Mabsut" has not lost its significance not only in the time of the scholar, but also in the solution of modern Fiqh issues.

The fact that the scientist was imprisoned in the prison of "O'z kent", now Uzgen city, by the rulers of that period between 466-480 / 1073-1087 did not stop him from scientific and enlightenment work. On the contrary, the greatest work of Sarakhsi "Mabsut" was written during this 14-year period.⁸

Shamsu-l-aimma Sarakhsi was a great imam, faqih, nazar (thinker), and mutakallim (speaker). He was considered to be the owner of the original and subtle details. Most scholars have acknowledged that he was a mujtahid on matters⁹. When the scholar was sitting in a learning circle, one of the people in the circle said, "Imam al-Shafi'i has memorized three hundred kurras matters", and Sarakhsi's answer was, "Imam Shafi'i had memorized the zakat of what I had memorized".

In addition, many scholars have highlighted Sarakhsi's place in the science of jurisprudence and his talent separately. Particularly, Al-Muhit al-Burhani referred to him as "Sarakhsi - the sun of Sheikh Imams" and quoted from his works.

Ibn Abidin's commentary¹⁰ on the differences and advantages of the work "Mabsut" from other books on the Hanafi sect focuses on three issues:

Sarakhsi divided the coverage of issues in the Hanafi sect into three categories:

1. "Masailu-l-usul" ("Original Issues"). In some places it is also called 'Zahiru-r-rivaya'. These narrations were narrated directly by Imam A'zam and his two disciples, Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad. They are also called the three imams and the three scholars. Sometimes Imam Zufar and Imam Hasan can be mentioned with them¹¹.

2. The reason why the original issues are called "Zahiru-r-riwa'a" is that they were narrated from Imam Muhammad in a consensual manner through the most trustworthy people, thus they are considered in the sense of the most superior and

⁸ Haji Khalifa. Kashfu-z-zunun. 2- volume. - Beirut: Doru ihyou-t-turosi-l-arabiy, 2006. - P. 1580.

⁹ Al-Mawsuatu-l-fiqhiyatu-l-Kuwaitiya. 1- volume. - Kuwait: Vizaratu-l-awqaf wa-sh-shuuni-l-Islamiya, 1427 AH. - P. 354.

¹⁰ Muhammad Amin ibn Obidin. Khoshiyatu ibn Obidin. 1- volume. - Bayrut: Doru-l-kutubi-l-ilmiya, 2003. - P. 64.

¹¹ Shamsu-l-aimma Sarakhsi. Mabsut. 4- volume. - Beirut: Doru-l-ma'rifa, 1989. - P. 3-6.

most powerful narration. Furthermore, the term was also stated in six famous works of Muhammad ibn Hasan Shaybani: "Al-Mabsut", "az-Ziyodot", "al-Jome'u-s-sagir", "al-Jome'u-l-kabir", "as-Siyarus-sagir", "as-Siyarul-kabir"¹².

3. Even though Masoilu-n-Nawadir (Rare Matters) was also narrated directly from the three Imams, it comes from sources other than the above-mentioned six sources. They are found in the works of Kaysaniyyat, Haruniyyat, Jurjaniyyat, Ruqayyat. What remains unchanged on the disputed issues are, of course, the narrations on the original issues. They are preferred, because they are chronically strong and noteworthy¹³.

4. These were fatwas and events, and the questions were introduced by the disciples of the above-mentioned scholars as well as by their disciples in response to the questions that had arisen in the new era. One of the most important of these works is "Nawazil" by Abu al-Lays Samarkandi, as well as "Al-Kofiy" by Hakim al-Shahid¹⁴.

Although the scholar is a representative of the Hanafi sect, he compared his views, or more precisely, the conclusions he made were not only on the basis of the Hanafi sect, but also with the rulings of other sects' jurisprudence. He gained attention of the majority as he was able to interpret the evidence presented by the Hanafi scholars before him in more clear and easy way¹⁵. He is considered as one of the most famous scholars of Transoxiana Hanafi Fiqh who lived and worked in the 11th century. His works were valued not only as a solution to the social problems of that time, but they are still considered to be important guide for fatwas issued on Fiqh issues today.

Many Islamic scholars have written works known as "Mabsut". For instance, two students of Imam A'zam: "Mabsut" by Abu Yusuf (died in 182 AH) and Muhammad ibn Hasan (died in 189 AH). This work is a source in the series of works "Zahiru-r-rivaya" ("The appearance of the narration"), which is considered as the main book of the Hanafi sect. Muhammad ibn Hasan narrated "Mabsut" in various series, and Abu Sulayman Juzjani's version was one of the most famous ones. Imam Shafi'i also praised and memorized Muhammad ibn Hasan's "Mabsut". This work is called "Kitabu'l-Asl". It is called as "Mabsut" because the books in the "Zahiru-r-Rivaya" series are the largest¹⁶. Also, Abu Lays Samarkandi (died in 375 AH), Sayyid Abu Shuja, Nasir al-Din Samarkandi (died in 556 AH), Shamsu-l-aimma Halvani (died in 448 AH), Khoharzoda (died in 483 AH), Abul-Yusr Muhammad ibn Muhammad Pazdavi (died in 493 AH) and Fakhru-l-Islam Ali ibn Muhammad Pazdavi (died in 482 AH) had works called "Mabsut" that were related to Hanafi sect. Moreover, it is said that the "Mabsut" was written related to Shafi'i sect by the scholars such as Abu Asim Ibadī (died in 485 AH), Abu Hafṣ Shafi'i (died in 243 AH), and related to the Maliki sect by the scholars Abu Bakr Bayhaqi (died in 458 AH), Ibn Arafā Tunisi (died in 803 AH). Additionally, there are

¹² That source. – P. 3-6.

¹³ Muhammad Amin ibn Obidin. Khoshiyat ibn Obidin. 1- volume. - Beirut: Doru-l-kutubi-l-ilmiya, 2003.– P. 32.

¹⁴ That source.– P. 32.

¹⁵ Noman Hussein Al-Qaravi. Al-Imamu-s-Sarakhsiy and manhajuhu fi-l-qiyas. - Karabuk: Karabuk University, 2020. – P. 74-80.

¹⁶ Haji Khalifa. Kashfu-z-zunun. 2- volume. - Beirut: Doru ihyou-t-turosi-l-arabiy, 2006.– P. 1580.

"Mabsut"s of Sharif Muhammad Samarkandi - on the science of recitation, Abu Abdullah Muhammad ibn Ismail Bukhari - on the science of hadith, Abu Ali ibn Qasim Razi and Nasiriddin Samarkandi - on linguistics¹⁷.

The work of "Mabsut" was very popular in classical Fiqh, thus as it was famous, it was copied and handwritten in many replicas. Particularly, a number of manuscripts of the work are kept in the fund of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhon Beruni of the Academy of Sciences of Uzbekistan. Namely, the fund has manuscripts on various copies and parts of the work under the numbers 3183, 3114, 5957, 5880, 5981, 2706, 6762¹⁸.

Manuscripts of this work are also preserved in the funds of a number of foreign countries. One of them is kept under number 152 at the Institute of Arabic Manuscripts in Cairo. The Haram Library in Mecca, Kingdom of Saudi Arabia, also has another copy of this work numbered 154. There are manuscripts number 715 in the Asad Efendi Library, number 1017 in the Otif Efendi Library, number 381 in the Hakim Ogli Foundation, number 1031 in the Hagia Sophia Library and number 642 in the Kuprili Library in Istanbul, Turkey.

The most important aspect of the style used by Shamsu-l-aimma is also determined by this. His debates on Fiqh are mainly derived from three sources:

1. Texts of the Qur'an and Hadith.
2. The views of the Hanafi scholars - Imam A'zam Abu Hanifa and his disciples.
3. The views of the scholar, based on his own views arising from the existing reality, which do not contradict the content of the texts of the Qur'an and hadith, and do not deviate from the principles of the Hanafi sect.

In the second chapter of the dissertation, entitled **“Illustration of issues of trade and financial transactions in Islam in the work “Mabsut”**”, information is provided on the conditions for concluding trade and financial agreements in the Hanafi sect, the specifics of Sarakhsi's fatwas on trade, and the description of fatwas on financial agreements in “Mabsut”. It should be noted that the Hanafis were able to make perfect and precise judgments about the bay-trade. Obviously, the scholar of this sect, the founder of the Sarakhsi sect, was well acquainted with the trade procedures, folk customs, and production. It is worth mentioning that for the first time in the history of the Hanafi sect, such contracts as salam, murabaha, tavliya, and vazia, which exist in commerce, were revealed to the finest details.

The types of trade can be described as follows:

Muqoyaza - exchange. Exchange of goods for goods without money.

Absolute bay (general trade) - is the usual type of trade.

Salam or salaf - is the purchase of a commodity on credit. In this case, the buyer pays in advance for the goods and the goods are delivered to him on the condition of a certain period.

Sarf - is the sale of money, that is, the exchange of one currency for another. It is not possible to borrow in this type of trade. Trade should be hand-in-hand.

¹⁷ That source. – P. 1580-1583.

¹⁸ Shamsu-l-aimma Saraxsiy. Mabsut. FASHI, manuscript № 3114, sheet 1p.

Murobaha - a trader buys a good (wholesale or retail the same judgment) and sells it at a certain profit. In this case, the profit is determined by market demand and supply.

Tawliya - is the sale of goods at the price at which one buys them without benefiting another.

Vazia - is the sale of goods for less than the purchase price.

According to the Hanafi sect, only acceptance and approval are required for trade to be valid. According to other sects, the mental existence of two conditioners and a commodity is required. In Hanafiism, however, these conditions are justified by the fact that they exist in reality and that there is no need to include them as a condition of trade. There are also different views of different sects on what approval and acceptance should be, and according to Sarakhsi, approval and acceptance should only be applied in the past tense. Later, some scholars suggested that "in this case, one should look at the tradition," and this was mentioned as a Fiqh rule. According to Sarakhsi, the issues of honesty in terms of clarity, justice and Sharia in trade were conditioned as necessary principles. In Sarakhsi's "Mabsut" it is observed that these basic principles were followed consistently¹⁹.

Since the main relations between people are trade and commerce, in Islamic Fiqh (jurisprudence), economic and property relations are considered as one of the most essential relations in society.

In Islam shariah (law), unlike other teachings, economic and property relations are approached seriously. The main reason for this is to maintain honesty. Obviously, Islamic teaching directly requires this foundation. For this reason in his work, Sarakhsi focused on the issue of "riba" (usury) and described its negative impact on society and its various causes of disagreement in detail.

An in-depth study of each issue and attention to even the most delicate aspects demonstrates the scholar's unique style in this regard. Several other chapters of Mabsut deal with financial issues, such as marriage, talaq (divorce), itaq (freeing the slave), makotib (to free a slave in exchange for earning a certain amount of money), laqit (lost thing), bay (trade), spending, rent, mudaraba, musharaka and others. It is important that, the scholar revealed not only the chapters that were directly related to financial issues, but also the financial aspects of all issues to the finer points.

Shamsu-l-aimma's decisions on financial matters were not fundamentally different from the views of other Hanafi Faqihs. Sarakhsi, as in all matters, had preserved the tradition of Hanafi-based editing and quoting in financial matters. Particularly, he explained the problem, firstly, based on the verses of the Qur'an, if there were any. After that, he referred to the hadiths. Eventually, he cites the works based on the lives of the great Companions as a proof. The above-mentioned resources were taken as the primary source of the problem under study, and then the author quoted the views of Imam A'zam and his disciples, as well as the Hanafi scholars of the preceding period, and sometimes the founders of other sects and their disciples.

It is important to note that the scientist had not accepted every opinion as it

¹⁹ Shamsul Aimmah Saraxsiy. Mabsut. Volume 12. – Bayrut: Doru-l-kutubil-ilmiya, 2017. – P. 127.

was stated. On the contrary, he drew attention to the level of knowledge of the narrators, and to the contradictions in the narrations. None of his interpretations consisted of rules that contradict the Hanafi tradition. If the scholar relied on someone's opinion or interpretation, he had definitely emphasized it.

Reflections of the Hanafi rules on financial relations, the issues related to the regulation of rent, salam, guarantee agreements, and the role of Fiqh rules in Islamic finance in the sources in the work "Mabsut" were depicted in the third chapter of the dissertation, entitled **"The role of the work in solving modern financial problems"**.

Currently, to sign agreements related to Islamic finance is becoming a tradition for people. Such agreements should be based on the solution of Fiqh works that are recognized in an up to date manner. In this regard, Sarakhsi's "Mabsut" is essential as an important source. The work is still included in the curriculum of Islamic universities in foreign countries. Consequently, this work by Sarakhsi has been published several times in recent years.

Since all of Sarakhsi's disciples had taught their students Fiqh from this source, there were many manuscripts of it. Besides that, scholars of the later period of fiqh referred to the evidence contained in "Mabsut" in their books. The work was one of the main sources of Fiqh lessons in madrassas in the region's history.

The main reason that the value of Sarakhsi's work has not become less is that it was written based on the sources that were included in the books of "Zahiru-r-rivaya" ("The appearance of the narration"). As the laws applied in the commercial section of the work are being examined, it can be observed that each of them has a social significance. The interpretations provided in the work are of great historical significance in the Islamic world. Therefore, although it is not obvious that the scholar expressed his opinion considering tradition that did not contradict the texts of the Qur'an and the hadith, it can be proved that the tradition was widely used in matters of common property.

The solution to the financial problems mentioned in the work "Mabsut" is important for today's Muslim society. After all, now leasing by individuals and legal entities have become a separate business activity. The terms of the lease are explained in detail in the work. In this regard, Sarakhsi compares the solutions not only of the Hanafi sources themselves, but also of other sects. This indicates that his level of being Faqih is high. The evidence which was presented on the sale of salam is also important in solving current day problems.

It is possible to discover not only the historical significance of "Mabsut", but also its necessity in the present. Therefore, this is also an important aspect of the study of the work.

Despite the fact that Sarakhsi lived in the X century, the rich scientific heritage he left has not lost its relevance today. Only the work "Mabsut" studied in the current study summarized the scientific solutions that are appropriate for all periods with its meaningful coverage. The work is one of the most comprehensive and reliable sources on Islamic Fiqh, as well as Hanafi Fiqh in Transoxiana. Over time, the essence of the sources used to replace the Fiqh issues raised in it has not fallen short of its relevance. "Mabsut" is an important work that should be studied

not only for its historical significance, but also for its current essence.

An action that is recognized as an unacceptable shortcoming in the conclusion of financial contracts is called as "g'arar" (decision), and Sarakhsi's description of this issue is widely used in modern sources. Furthermore, since the definition of "decision" given by a scientist differs from others in its short phrases, content, and essence, researchers often try to use its definition.

The fatwas on financial issues cited in "Mabsut" are important in finding solutions to modern problems. Particularly, in the evidence presented on the terms of salam, spending, rent, exclusion agreements this work is also important to solve modern problems. After all, these types of financial agreements have become a separate business activity for individuals and legal entities. The terms of these financial agreements are illustrated in detail in the work. In this regard, Sarakhsi compared the solutions of not only the Hanafi sources themselves, but also of other sects.

CONCLUSION

After the completion of the dissertation "Financial issues in the work of Shamsu-l-aimma Sarakhsi's "Mabsut" the following conclusions were made:

1. The role of Shamsul Aaimma Sarakhsi as a faqih of the Hanafi school in the 11th -12th centuries, especially to show that he was one of the great scholars of the Hanafi school of Transoxiana, and in this regard, the study of the classification of sources directly related to Hanafi sect revealed that Sarakhsi was one of the most productive faqihs among the Hanafi scholars of Transoxiana. Moreover, his "Usulu-s-Sarakhsi" is also an important source on the method written by the Hanafis of Transoxiana. The scholar's work "Mabsut" is still studied as an important source in the solution of Fiqh issues. The work was far ahead of the Fiqh sources of the time considering its volume and breadth. The scholar's other works or commentaries on works written before him also serve as an important source in Hanafi jurisprudence.

2. Regarding the codicological and source analysis of "Mabsut" preserved in world funds, it should be noted that this work has become an important source of a large volume that was introduced to the world at a time when rare solutions based on the Hanafi school might have been lost. Therefore, this work of the scholar played an important role in the development of Hanafi Fiqh in the later period. The fact that there are references to this work in several dozen jurisprudential sources is proof of this point. This important source in Hanafiism is the first example of comparative Fiqh in which not only the commentaries of the scholars of this sect, but also the solutions of the representatives of other sects were cited at the same time. In this regard, it can be said that this source had opened a new school for the faqihs of the later period.

3. To study the method used by the scholar in narrating Fiqh issues, to compare the place of "Mabsut" in Hanafi jurisprudence, as well as the areas and description of Fiqh topics in the work, in particular, a study of his views on economic and property relations revealed that Sarakhsi's level of faqih belonged to the third class. Such mujtahids did not appear in the time of the Hanafi sects, but

provided solutions to the problems that were observed in later periods. Sarakhsi is considered to be one of them, particularly, one of the most famous of them. The period in which he lived was mainly a period of the stable development of the Karakhanids, and the political and social life of the country influenced the views of the faqihs. The scholar expressed his views not based on compromise with the ruling class of the period in which he lived, but relying on direct Islamic principles.

4. According to the Hanafi sect, Shamsu-l-aimma conducted disputes on Fiqh matters concerning the terms of trade and financial agreements on the following basis: Texts of the Qur'an and Hadith; Hanafi scholars - Imam A'zam Abu Hanifa and his disciples; the views of the scholar, based on his own views arising from the existing reality, that do not contradict the content of the texts of the Qur'an and hadith, and do not deviate from the principles of the Hanafi sect. Sarakhsi addresses to the extremely delicate issues that most printers had not paid attention. Moreover, he distinguished each issue from the obligatory limit to the permissible limit. The scientist tried to draw conclusions by looking at each issue broadly.

5. An analysis of Sarakhsi's fatwas on trade, in general, deals with trade issues in "Mabsut", and in most places, it can be observed that transactions that are not in the texts of the Qur'an and hadith are regulated by customs. This same rule can serve as an evidence for radicals who, without a deep knowledge of Islam, claim that the solution to all problems in society should be based on the Qur'an only, that currently exists not only in Uzbekistan, but also in most countries around the world.

6. Currently, it is essential to highlight the fatwas on financial agreements and their peculiarities in the work of "Mabsut", the importance of studying of Sarakhsi's heritage in this regard, the current role of "Mabsut" in Islamic Fiqh, the use of financial issues, the importance of studying the spiritual heritage of the scholar, as well as the importance of this source today. Shamsul Aaimma Sarakhsi is one of the most famous scholars of Hanafi Fiqh who lived and worked in the 11th century in Transoxiana. His works are valued not only as a solution to the social problems of that time, but also as an important guide for fatwas issued on Fiqh issues today. Consequently, one of the tasks facing Islamic scholars today is to study the sources described by ancestors in the past.

7. In the work "Mabsut" there is a commentary on the general financial relations of the Hanafi sect. Each of these comments is socially significant. This defines the work's current position on Islamic Fiqh. Obviously, some issues, including the judgments in the chapter on slaves, may seem private and irrelevant to today's society. Because currently, slavery does not exist in the form of property. However, it is ordinary that the historical data presented here mean that in the Islamic world, special rights for slaves are also provided in Fiqh. Such judgments have historical significance. On the other hand, in general, the principle of justice in these judgments can be applied to other matters as well. For example, the mujtahid seems to have expressed his views relating to traditions that did not contradict the texts of the Qur'an and the hadith. Therefore, it can be evidence of the widespread use of tradition (partial use) in the matter of common property.

8. The *greetings, guarantees, and financial solutions* mentioned in "Mabsut" are important for today's Muslim society. Since, currently leasing by individuals and

legal entities has become a separate business activity. The terms of the lease are explained in detail in the work. In this regard, Sarakhsi compares the solutions not only of the Hanafi sources themselves, but also of other sects. This indicates that his level of being faqih is advanced. The evidence presented on the sale of salam is also important in solving modern problems. Particularly, the uncertainties of this type of trade and the solutions given to them by Sarakhsi have been used in today's Islamic finance and banking system.

9. The significance of the provisions of the financial agreement set out in "Mabsut" can also be explored today. An important aspect of the study of the work was also revealed in this. From the time of Sarakhsi to the present day, his work on the science of Fiqh has not lost its significance, as the fatwas in it play an important role in today's financial and property relations that can be seen in the fact that financial transactions were carried out through "G'arar Agreement" (an agreement with unclear terms) and a "power of attorney" in the form of a letter used at that time. Moreover, the methods used by Sarakhsi in issuing fatwas, as well as the rules of jurisprudence in the relationship, are of great importance in finding solutions to today's problems. Considering this point, it is recognized that the work "Mabsut" is an important source in the field of Fiqh and serves as one of the most effective and convenient sources for finding solutions to modern problems.

Based on the results and conclusions of the research, the following suggestions and recommendations were made:

1. To prepare a monograph entitled "Shamsu-l-aimma Sarakhsi's jurisprudential rules on financial issues in "Mabsut" and their significance today", considering the importance of defining the principles of Islamic finance in Shamsul Aamma Sarakhsi's work "Mabsut".

2. To develop and publish scientific translation of "Mabsut" into Uzbek in cooperation with the International Islamic Academy of Uzbekistan, taking into account the fact that the work is the main source of Sarakhsi's views on the science of jurisprudence.

3. Publication of a manual on the financial issues raised in the work "Mabsut" and their solution "The role of Mabsut in finding fiqh solutions to modern financial issues" for students of "Islamic Economics and Tourism" direction of the International Islamic Academy of Uzbekistan.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ DSc 35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 ПО
ПРИСУЖДЕНИЮ УЧЕНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИ
МЕЖДУНАРОДНОЙ ИСЛАМСКОЙ АКАДЕМИИ УЗБЕКИСТАНА**

МЕЖДУНАРОДНАЯ ИСЛАМСКАЯ АКАДЕМИЯ УЗБЕКИСТАНА

КАСЫМОВ МИРЖАЛОЛ АБДУГАФФАРОВИЧ

**ФИНАНСОВЫЕ ВОПРОСЫ В КНИГЕ «МАБСУТ»
ШАМСУ-Л-АЙММА САРАХСИ**

24.00.02 – Фикх, богословская наука. Богословие

**АВТОРЕФЕРАТ
ДИССЕРТАЦИИ ДОКТОРА ФИЛОСОФИИ (PhD) ПО ИСЛАМОВЕДЧЕСКИМ
НАУКАМ**

ТАШКЕНТ – 2021

Тема диссертации доктора философии (PhD) по исламоведческим наукам зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан за номером В2018.4.PhD/исл11.

Диссертация выполнена в Международной исламской академии Узбекистана.

Автореферат диссертации на трех языках (узбекском, английском, русском (резюме)) размещен на веб-странице Научного совета (www.iiau.uz) и на Информационно-образовательном портале «Ziynet» (www.ziynet.uz)

Научный руководитель

Бекмирзаев Илхомжон Исраилжанович
доктор исторических наук (DSc), доцент

Официальные оппоненты

Ражабова Мавжуда Абдуллаевна
доктор юридических наук, профессор

Кариев Одил Ахмаджанович
кандидат исторических наук

Ведущая организация:

**Международный научно-исследовательский центр
Имама Бухари при Кабинете Министров
Республики Узбекистан**

Защита диссертации состоится «___» _____ 2021 года в ___ часов в виде онлайн/офлайн заседания Научного совета DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F57.01 при Международной исламской академии Узбекистана (Адрес: 100011, г. Ташкент, ул. А.Кадыри, 11, Тел: (99871) 244-00-56; факс: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiau.uz).

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Международной исламской академии Узбекистана (зарегистрирована за № ____). (Адрес: 100011, г. Ташкент, ул. А.Кадыри, 11. Тел (99871) 244-00-91; факс: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiau.uz).

Автореферат диссертации разослан «___» _____ 2021 года.
(реестр протокола рассылки № ___ от «___» _____ 2021 года)

Ш.А.Ёвкачев

Председатель научного совета по присуждению ученых степеней, доктор политических наук, профессор

С.А.Рустамий

Ученый секретарь научного совета по присуждению ученых степеней, доктор филологических наук, доцент

З.М.Исламов

Председатель научного семинара при научном совете по присуждению ученых степеней, доктор филологических наук, профессор

ВВЕДЕНИЕ (аннотация диссертации доктора философии (PhD))

Цель исследования заключается в определении важности фетв по финансовым вопросам, содержащихся в произведении «Мабсут» Шамсу-л-аимма Сарахси.

Объектом исследования является произведение Шамсу-л-аимма Сарахси «Мабсут».

Предметом исследования является информация по финансовым вопросам, представленная в книге Шамсу-л-аимма Сарахси «Мабсут».

Методы исследования. В диссертации используются такие методы исследования, как комплексный подход, диалектический, исторический, логический методы, метод анализа и синтеза, метод сравнительно-сопоставительного анализа.

Научная новизна исследования:

обосновано влияние правил по фикху, предложенных впервые в труде «Мабсут» Шамсу-л-аимма Сарахси, согласно которым были изданы соответствующие фетвы и введены в законодательство в целях принятия мер предосторожности в договорах и необходимости недопущения заключения соглашений с неопределенными условиями, которые могут стать причиной для разногласий и предотвращения конфликтов при торговых сделках между их участниками;

доказано, что правила о том, что «традиция также является основой для определения принципов ислама» и «обычай, которых придерживаются люди, являются законодательным актом и должны соблюдаться», были установлены в Мавераннахре в качестве основных принципов исламской торговли и традиционных имущественных отношений общества, и оказали безусловное влияние на дальнейшую либерализацию торговых отношений;

установлено, что «договор гарар» (договор с неопределенными условиями), находящийся под запретом в современной исламской финансовой системе, был одним из первых описан в труде «Мабсут», в последствии был широко распространен в последующих правовых документах и оказал влияние на запрещение заключения подобных неопределенных договоров среди мусульманского общества;

установлено, что финансовые операции через чековые книжки, электронные денежные переводы и пластиковые карты, которые широко используются сегодня в торговле при погашении долга, заказе продуктов через "битакату-л-ийтиман" «بطاقة الائتمان» (карту доверия), упомянутой в работе Имам Сарахси, применялись в Мавераннахре в XI веке вместо наличных денег в виде верительных грамот.

Внедрение результатов исследований. На основе результатов исследования финансовых вопросов, содержащихся в произведении Шамсу-л-аимма Сарахси «Мабсут»:

обосновано влияние правил по фикху, предложенных впервые в труде «Мабсут» Шамсу-л-аимма Сарахси, согласно которым были изданы соответствующие фетвы и введены в законодательство в целях принятия мер

предосторожности в договорах и необходимости недопущения заключения соглашений с неопределенными условиями, которые могут стать причиной для разногласий на предотвращение конфликтов при торговых сделках между их участниками. Эти сведения включены в пособие «Основы укрепления идеологического иммунитета» и «Основы выдачи фетв» для религиозных деятелей и просветителей, а также в учебник «Ханафитские книги по юриспруденции и источники вопросов» (Справка Комитета по делам религий при Кабинете Министров РУз от 1 февраля 2021 г., №02-03 / 654). В результате был внесен важный вклад в разработку мероприятий по повышению квалификации имамов, священнослужителей и религиозных деятелей, обучающихся в учебных центрах Международной исламской академии Узбекистана, а также обучения студентов основам юриспруденции и фетв;

доказано, что правила о том, что «традиция также является основой для определения принципов ислама» и «обычай, которых придерживаются люди, являются законодательным актом и должны соблюдаться», были установлены в Мавераннахре в качестве основных принципов исламской торговли и традиционных имущественных отношений общества, и оказали безусловное влияние на дальнейшую либерализацию торговых отношений. Указанные данные были включены в содержание книги «История системы образования Бухары», изданной Центром исламской цивилизации в Узбекистане при Кабинете Министров Республики Узбекистан (Справка Центра исламской цивилизации в Узбекистане при Кабинете Министров, № 46/21 от 22 января 2021 г.). В результате общественность была ознакомлена с системой образования древних медресе и научных учреждений Бухары, значением истории преподавания юриспруденции, ролью научного наследия Шамсу-ль-айммы Сарахси в системе образования Бухары, его фетв по финансовым вопросам и их актуальности сегодня;

установлено, что «договор гарар» (договор с неопределенными условиями), находящийся под запретом в современной исламской финансовой системе, был одним из первых описан в труде «Мабсут», в последствии был широко распространен в последующих правовых документах и оказал влияние на запрещение заключения подобных неопределенных договоров среди мусульманского общества. Эта информация была использована в содержании книги «Личность Имама Бухари», изданной по заказу Исследовательского центра (Справка № 02/167 Международного исследовательского центра Имама Бухари от 18 мая 2021 г.), что послужило основой для научной работы о Сарахси, как одного из представителей ханафитской юриспруденции в Мавераннахре, о его жизни, научном наследии, методике изучения юридических проблем и его фетв по финансовым и имущественным вопросам на основе хадисов;

установлено, что финансовые операции через чековые книжки, электронные денежные переводы и пластиковые карты, которые широко используются сегодня в торговле при погашении долга, заказе продуктов через "битакату-л-ийтиман" «بطاقة الائتمان» (карту доверия), упомянутой в

работе Имам Сарахси, применялись в Мавераннахре в XI веке вместо наличных денег в виде верительных грамот. Данные выводы были использованы при подготовке сценария программы «Буюк юрт алломалари» телеканала «История Узбекистана» (справка Национальной телерадиокомпании Узбекистана № 02-40-95 от 21 января 2021 года). В результате информация о жизни, творчестве и научной деятельности Шамсуль-аиммы Сарахси, а также новые научные выводы о его научном наследии помогли сформировать у граждан понимание финансовых фетв в «Мабсуте» и расширить их исторические знания.

Апробация результатов исследования. Результаты исследования были апробированы на 9, в том числе на 7 национальных и 2 международных конференциях.

Публикация результатов исследования. По теме диссертации опубликовано 17 научных работ. Из них 8 статей опубликованы в изданиях, рекомендованных к публикации основных результатов докторских диссертаций ВАК Республики Узбекистан, в том числе 4 в национальных и 4 (2 на основе Scopus) в зарубежных журналах.

Структура и объем диссертации. Содержание диссертации состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованной литературы. Основной текст диссертации составляет 135 страниц.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
LIST OF PUBLISHED WORKS
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ

I бўлим (Part I; Часть I)

1. Қосимов М. Hanafi jurisprudence in Mavarannahr and the role of Shamsu-l-aimma Imam al-Sarakhsi in it // The Light of Islam. – Тошкент: Ўзбекистон халқаро ислом академияси, 2018. (Махсус сон) – Б 16-22. (24.00.01; № 17)

2. Қосимов М. Сарахсийнинг иқтисодий ва мулкый муносабатлар ҳақидаги қарашлари // Ислом тафаккури. – Тошкент: Ўзбекистон халқаро ислом академияси, 2019. – № 3. – Б. 21-23. (24.00.01; № 1)

3. Қосимов М. Шамсу-л-аймма Сарахсий ва унинг ҳанафийлик фикҳида тутган ўрни // Мозийдан садо. – Тошкент: Silver Star Print, 2020. - № 2. – Б 32-35. (24.00.01; № 5)

4. Қосимов М. Шамсу-л-аймма Сарахсийнинг “Мабсут” асарида салам савдоси ва унинг ўзига хос жиҳатлари // Ислом тафаккури. – Тошкент: Ўзбекистон халқаро ислом академияси, 2020. (Махсус сон) – Б. 20-22. (24.00.01; № 1)

5. Qosimov M. The Contribution to the rise of hanafiism by Movarounnakhri scientists // Theoretical & Applied Science. Vol.78, Issue, 10, pp. 224-227, October 2019. (Scientific Journal Impact Factor: SJIF 2018 = 6.630).

6. Qosimov M. The Trade Of Salam In The Treatise Of Mabsut Of Shamsal-A-imma Sarakhsi And The Decisions Regarding It // International Journal of Innovations In Engineering Research and Technology {IJERT} Let’s Innovate. August 2020. pp 91-94 (Scientific Journal Impact Factor: SJIF 2019 = 7.003).

7. Қосимов М. Шамсу-л-аймма Сарахсийнинг “Мабсут” асарида топилмалар ҳукми ёритилиши // Ўзбекистон халқаро ислом академияси Диншуносликнинг долзарб муаммолари республика илмий-амалий конференция, 12-сон. – Тошкент, 2020 – Б. 71-72.

8. Qosimov M. Study of economic and property relations in the “al-Mabsut” by Ahmad al-Sarakhsi // Научные Достижения и Открытия Современной Молодёжи сборник статей X Международной научно-практической конференции. – Пенза, апрель 2020. страницы 53-56.

9. Қосимов М. Шамсу-л-аймма Сарахсийнинг “Мабсут” асарида салам савдосининг шартлари // “Таълим тизимида инновацион ислохотлар: олимлар ва ёшлар нигоҳида” мавзусидаги Республика илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент, 2020. – Б. 288-290.

10. Қосимов М. Шамсу-л-аймма Сарахсийнинг “Мабсут” асарида “салам” савдосининг ёритилиши // Proceedings of Ingenious Global Thoughts An International Multidisciplinary Scientific Conference Hosted from San Jose. – California, November 2020. pp 244-246.

II бўлим (Part II; Часть II)

11. Қосимов М. Мовароуннахр уламоларининг ҳанафийликка оид машхур асарлар таҳлили // Ўзбекистон халқаро ислом академияси

Диншуносликнинг долзарб муаммолари республика илмий-амалий конференция, 11-сон. – Тошкент, 2019. – Б. 117-118.

12. Қосимов М. Сарахсийнинг Мабсут асарида шартномаларда вакиллик масалаларининг ўрганилиши // Тадқиқот.уз Рақамли иқтисодиёт: замонавий тенденциялар ва ривожланиш омиллари халқаро илмий амалий онлайн конференция. – Тошкент: 2020 – Б. 167-169.

13. Қосимов М. Шамсу-л-аймма Сарахсий ва унинг Мабсут асари ҳақидаги муҳим жиҳатлар // Бухоро давлат университети Бухоро тарихи кафедраси “Бухоронинг жаҳон маданиятидаги ўрни” мавзусидаги Республика миқёсидаги онлайн илмий-амалий анжуман. – Бухоро: 2020, – Б. 238-242.

14. Қосимов М. Шамсу-л-аймма Сарахсийнинг Мабсут асарида закот масалаларининг ёритилиши // Бухоро давлат университети Тарих ва маданий меърос факультети ислом тарихи манбашунослиги, фалсафа кафедраси Бухоронинг ислом цивилизациясидаги ўрни ва унга қўшган ҳиссаси мавзусидаги халқаро илмий-амалий анжуман. – Бухоро, 2020. – Б. 586-587.

15. Қосимов М. Шамсу-л-аймма Сарахсийнинг "Мабсут" асарида моддий мулкни кафолатлаш // Ўзбекистон халқаро ислом академияси “Ўзбекистон – ислом цивилизацияси маркази” мавзусидаги ёш олимлар республика илмий-амалий конференция тўплами. – Тошкент, 2020. – Б. 4-7.

16. Qosimov M. The Importance and Role of Imam Al-Sarakhsi's Mabsut in Islamic Fiqh // International Journal of Psychosocial Rehabilitation. Vol. 24, Issue 05, pp. 1863-1871, March 2020. (Powered by Scopus DOI: 10.37200/IJPR/V24I5/PR201859)

17. Qosimov M. The Study Of The Novel Al-Mabsut By Imam Ahmad Al-Sarakhsi And Its Importance Today // Journal of Critical Reviews. Vol.7, Issue, 11, pp. 369-370, June 2020. (Powered by Scopus DOI:10.31838/JCR.07.11.64.)

Автореферат «Жамият ва бошқарув» журнали таҳририятида таҳрирдан ўтказилиб,
ўзбек, инглиз ва рус тилларидаги матнлар ўзаро мувофиқлаштирилди.

Бичими: 84x60 ¹/₁₆. «Times New Roman» гарнитураси.
Рақамли босма усулда босилди.
Шартли босма табағи: 3. Адади 100. Буюртма № 238.

Гувоҳнома № 10-3719

“Тошкент кимё технология институти” босмахонасида чоп этилган.
Босмахона манзили: 100011, Тошкент ш., Навоий кўчаси, 32-уй.